

Aantekeningen bij een zestiendeuws handschrift uit Dendermonde

(Hs. 4407-08 der KB. te Brussel)

door

Dr. A. AMPE, s.j.

Dit handschrift biedt al dadelijk een verrassing aan wie het ter hand neemt : zijn goed bewaarde, smaakvol uitgevoerde stempelband staat in schrill contrast met de inhoud er van, die een rommelige indruk biedt wegens de verscheidenheid der daarin voorkomende schriften en der opgenomen stukken, zoals men gemakkelijk zal kunnen vermoeden uit de hierna volgende beschrijving. Al is het dan ook als geheel tweederangswerk, toch heeft het zijn belang, dat men er zijn aandacht aan wijde. Allereerst, omdat daarin een paar stukken voorkomen, die nader onderzocht moeten worden. Vervolgens, omdat enkele historische gegevens daaraan vastzitten, die bij vorige onderzoekers niet tot klaarheid zijn gebracht. Daarom willen wij in deze bijdrage een nieuw onderzoek instellen naar : 1) de samenstelling en de herkomst van het hs.; 2) de inhoud van het hs.; 3) het plagiaat uit Roecx. Aangezien het hs. uit het birgittinessenklooster te Dendermonde stamt, is het een gelegenheid om een onderzoek in te stellen naar het boekenbezit van genoemd klooster. De ingeplakte Birgitta-gravure laat ons contact nemen met het werk van GM. Meteen is de indeling van deze studie aangegeven.

§ 1. SAMENSTELLING EN HERKOMST VAN HET HANDSCHRIFT.

Dit handschrift trok reeds vroeger de aandacht van onderzoekers zowel van de boekbandkunst als van de vroomheidsgeschiedenis. Voor beide gebieden immers brengt het zijn gegevens en zijn problemen. Beide elementen willen we hier in het oog houden, met de hoop enkele nieuwe inzichten aan te voeren, al moeten we ook nieuwe vragen stellen.

Het hs., volledig uit papier-bladen bestaande (buiten een perkamenten schutblad), meet 200 x 138 mm. en telt 117 ff. De verscheidenheid van schriften en teksten toont al dadelijk aan, dat de samenstelling er van niet vooraf berekend werd en dat het huidige geheel slechts het resultaat is van opeenvolgende compilaties en

aanvullingen. Zelfs ons nauwgezet onderzoek, waarvan we hier de slotsom meedelen, vermocht niet alle gewenste klaarheid hierin te schaffen.

De kern van het hs. is gevormd door het blok f. 8-79, waarin het uitgebreide Eucharistie-tractaat f. 8-78 voorkomt: nl. 9 katernen van 4 gevouwen bladen, waarvan het watermerk overeenstemt met *Briquet, Les filigranes*, nr. 1827 (schild met 3 lelies, bovenstaande kroon en ster, en neerhangende *b*), vastgesteld voor de jaren 1522-9. Dit alles geschreven in groot gothisch boekschrift (hand B).

Dit blok is voorafgegaan door een katern 1 (waaruit 7 bladen bewaard zijn, f. 1-7). Het watermerk komt het best overeen met *Briquet, ib.*, nr. 1749, (schild, met 3 lelies, bovenaan ster, onderaan *t*), gemerkt voor de jaren 1487-1508. Zowel het geschrift als de inhoud (bv. Rosemond† 1526) getuigen, dat de kopiisten niet vóór 1500 geschreven hebben, maar na 1530, zelfs na 1550.

Het voornoemde blok is gevolgd door 5 katernen (11-16) met blijkbaar een zelfde watermerk. We onderscheiden daarin: 1) katern 11: f. 80-87: diets stuk door hand A; liturgisch stuk door hand D; diets stuk door hand B; 2) katernen 12-13: f. 88-104 (f. 103 valt buiten beschouwing, omdat het ingeplakt werd) hebben een eigenheid: buiten f. 88, dat we verder bespreken, hebben we een liturgisch latijns gedeelte door handen F en G en een diets gedeelte door hand H (de bijvoegingen door hand I zijn van later en hebben hier geen belang voor de samenstelling); 3) katern 14, f. 105-108, waarvan slechts de laatste twee bladen beschreven werden door hand J, staat weer apart; 4) katern 15, f. 109-116 is uitsluitend door hand A geschreven.

Nu bevreedt het, dat de tekst op f. 117 v door de zelfde hand E voortgaat op f. 83 r (begin van katern 12-13). Dit suggereert ons dat de katernen 12-13 oorspronkelijk op f. 117 volgden, terwijl alles wellicht een aparte plaats had (vooraan of achteraan de overige katernen) (Het is waarschijnlijk dat f. 88 aanvankelijk onbeschreven moest blijven en slechts toevallig beschreven werd). Katern 15 (hand A) werd oorspronkelijk waarschijnlijk gevolgd door katern 11 (handen A D B) en katern 1 (handen A B). Daaruit besluiten we dat de huidige schikking uitsluitend aan de willekeur van de inbinder te wijten is, die alles enigerwijze rond de kern verspreid heeft.

Over de herkomst van het hs. wordt niets uitdrukkelijk gezegd, zodat wij ons uitsluitend op de taal, de inhoud en de inbinding moeten verlaten. Omtrent de inbinding, waarbij wij het zg. bezitsmerk betrekken, werd reeds gehandeld. Van den Gheyn (*Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, III) schreef

omtrent ons hs.: '... XVe siècle. En tête du volume, curieuse gravure sur bois avec la légende : *S. birgitta vādē ryke nericia. p̄rīcesce. maria troene te dendermonde*¹. Très jolie reliure du XVe siècle, ais de bois recouverts de veau brun, estampé ; animaux fantastiques entre des branches de feuillage, avec l'inscription : *.pulcra es. // .decora .filia .ibzlm. // .terribilis .ut // castrom .acies .ordinata //*² (p. 463).

Omtrent hs. 11696-97 der zelfde K.B. te Brussel heeft hij geschreven : '...XVe siècle. Sur le premier plat intérieur on lit : *Desen boec behoert too int cloester van sinte Birgitte bynnen Dendermonde*. Reliure très curieuse et très caractéristique, faite probablement dans le monastère ; ais de bois recouverts de veau brun estampé ; très jolis fers représentant la Vierge assise sur un trône, avec la légende : *Throno illius sit pax usque // in eternum a dño // terciij regum secundo//*'. En hij noteert : 'Allusion au vocable du monastère des Brigittines de Termonde, *Onse lieve vrouw ten troone*. Cette reliure est la réplique de l'estampe qui se trouve dans le ms. 4407-08 et qui provient aussi des Brigittines de Termonde' (p. 468)³. M.a.w. 1) beide hss. zouden herkomstig zijn uit het Birgittinessenklooster Maria ten Troon te Dendermonde; 2) de paneelstempel uit hs. 11696-97 is een nabootsing van de 'gravure sur bois' uit hs. 4407-08.

Deze gegevens waren de aanleiding voor een vernieuwd onderzoek vanwege de boekbandkenner Pr. Verheyden, wiens hoofdaandacht ging naar 'De Paneelstempel Onze-Lieve-Vrouw-Ten-Troon'⁴.

Van de S. Birgitta-kopergravure uit het Dendermondse hs. zegt Pr. Verheyden dat deze

„kopersnede met onderaan gegraveerd den tekst

*S. birgitta. vā dē ryke. nericia. p̄rīces
ce. maria. troene te dendermonde*⁵

— en deze legende wordt onderbroken door een schildje met de bloeddende Vijf Wonden — de heilige voorstelt als een tronende, gekroonde en geauroleerde vorstin; naast haar troon staat echter een lessenaar met een boek erop en daarover ligt een lange, ontrolde reepel, een « volumen »

(1) Wij verbeteren de tekst naar het oorspronkelijke. Er staat *p̄rī*. De afkortingsstreep boven *p̄r* laat ons vermoeden, dat dit teruggaat op een model, waarop de afkorting *i* voor *in* voorkwam; de *i* is vervormd tot *t*. Dit suggereert ons, dat de graveur op een model werkte en de *i* verkeerdelijk als *t* las en daarom meteen de afkortingsstreep van *i* naar *p̄r* verschoof.

(2) Wij verbeteren de tekst naar het oorspronkelijke.

(3) De zelfde gegevens komen terug in het artikel van J. Van der Linden, *Le pèlerinage de Notre-Dame (Manuscrit avec Enluminures)*. *Le graveur G M in Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, 22, 1908, p. 420-3.

(4) Zie *De Gulden Passer*, 1946, p. 19-32.

(5) Zie hierboven n. 1.

waarop zij met de pen schrijft; een engel in tabbaard, met uitgespreide vleugelen, is haar een gediensige geest daarbij; boven den gebeeldhouwden troon en boven den naam van de heilige zweeft de H. Geest als duif in een stralenkrans; links verschijnt in wolken God de Vader, die Christus' lichaam optilt, rechts Maria met het Kind Jezus op hare armen; naast de visioenen-schrijvende Birgitta is een staf geplant, waarop een pelgrimshoed en waaraan hangen een tasch, een kroon en een schild met klimmenden leeuw" ⁶ (*a.c.*, p. 20).

De interpretatie van deze prent wordt beheerst door het verband waarin men ze meent te moeten plaatsen. Van den Gheyn, die het eerst hierop de aandacht vestigde, schreef omtrent de stempelband OLV.-ten-Troon met het rondschrift: *Throno illius sit pax usque // in eternum a domino // tercię regum secundo*: 'Allusion au vocable du monastère des Brigittines de Termonde, *Onse Lieve vrouw ten troone*. Cette reliure est la réplique de l'estampe qui se trouve dans le manuscrit 2398 (4407-08) et qui provient aussi des Brigittines de Termonde' (aangehaald *ib.*, p. 20).

Het eerste deel van deze bewering zal men wel moeten aannemen: het lijkt vanzelfsprekend, dat de bewoners der Maria-Troon-Abdij dit motief in de paneelstempel van hun boekbanden zouden uitbeelden. Men kent hoop en al tot nog toe slechts 3 hss. met deze Maria-Troon-stempel. Al zouden ze ook niet in Dendermonde noch in Oostvlaamse tongval geschreven zijn, is dit nog geen bewijs, dat zij niet eens aan Dendermonde toebehoord zouden hebben. Verheyden deed er goed aan, de objectieve feiten hieromtrent naar voren te brengen; maar ten slotte bleef hij zich terdege bewust, daarmee niet bewezen te hebben, dat de Maria-Troon-stempel niet van Dendermonde zou zijn (p. 19-25), ook niet wanneer hij aantoonde dat andere bandstempels aldaar gebruikt werden (p. 25-27) ⁷.

Wanneer Van den Gheyn echter een verband legt tussen de Maria-Troon-stempel en onze Birgitta-prent, menen wij deze bewering te moeten afwijzen. Reeds Verheyden vond ze onaanvaardbaar wegens de volgende beschouwing: 'De repliek zal veeleer de Birgitta-gravure zijn dan de paneelstempel met O.L.V. ten Troon: een verlangen om de visioinaire vorstin bij het opteekenen van hare ...revelaties onder hemelsche ingeving, voor te stellen naar het beeld van de tronende Maria, is bij Brigittinensen allicht te begrijpen' (*a.c.*, p. 20-21). Toch moeten wij op *beider* standpunten antwoorden, dat de analogie tussen Maria, zetelend op een troon,

(6) Dit zijn in hoofdzaak de attributen der heilige. Zie onze afbeelding 3.

(7) Vele van zijn gegevens zullen wij later dankbaar gebruiken (zie p. 33 s.).

en Birgitta, schrijvend zittend in een zetel, al te gering is, om een overgang van de ene naar de andere voorstelling, in welke richting dan ook, mogelijk te achten: Birgitta is niet Maria, en troonen is niet zitten schrijven. Bovendien, wanneer men de 2 voorstellingen onderling vergelijkt, is de 'troon' het enige kontaktpunt. Welnu de zetel vinden we in alle voorstellingen, waarin Birgitta als geïnspireerde schrijfster wordt voorgesteld⁸. En deze dateren ongetwijfeld van vóór de stempelband met voornoemd motief...

Van zijn kant is Verheyden gefascineerd geweest door de gelijkenis tussen de paneelstempel met Maria-ten-Troon en de kloosterzegel van OLV. ten Troon-priorij te Grobbendonk⁹. Terwijl hij de Birgitta-gravure wil zien als 'n repliek van de OLV.-ten-Troonstempel, zoals wij hiervoren zagen, zo gist hij dat deze laatste een repliek zou zijn van de voornoemde kloosterzegel. Dit punt uit zijn studie staat buiten het bestek van ons onderzoek, zodat wij dit mogen ongemoeid laten¹⁰.

(8) We menen nl., dat de Birgitta-voorstelling volledig kan verklaard worden uit de traditionele attributen en voorstellingswijzen van de zweedse heilige: Birgitta als prinses van Nericia, zetelend op een troon tegen een achtergrond van burchten, pelgrimstaf en familieschilden, wier geschriften door de H. Geest ingegeven waren en wier visioenen over de lijdende Christus en Maria bekend waren (voorgesteld door God de Vader met het dode lichaam van Jezus op zijn schoot, en Maria het Jezus-kind dragend). De troonzetel is wel centraal in beide voorstellingen, maar is dan ook bijna de enige analogie. De kopersnede toont Birgitta helemaal ter zijde geschoven om te schrijven met één engel; de stempel verbeeldt Maria, werkelijk tronend op de troonzetel, door 4 engelen omgeven. Zo zien wij geen dwingende reden, om tussen beide voorstellingen een afhankelijkheidsverband te leggen.

(9) Men zie de afbeelding van beide gegevens in zijn artikel, *afb.* 1 en 2 en onze reproducties hiervan 1 en 2 naar de clichés, die ons welwillend door de redactie van *De Gulden Passer* in bruikleen werden afgestaan.

(10) De gelijkenis, die Verheyden onderstreept, mag inderdaad treffend heten. En toch is de bewijsvoering o.i. niet doeltreffend. Immers we zien dat meerdere kloosterzegels, al of niet uit OLV.-kloosters voortkomend, graag de tronende Maria uitbeelden. We kunnen dit gegeven hier niet alzijdig uitwerken. Maar men beschouwe eens: 1) in de uitgave *Nederlandsche Kloosterzegels vóór 1600* (Den Haag, Bleyenburg 7) bv. de afbeeldingen nr. 401, 405, 406, 406a, 433 enz.; 2) in Dom Paschasius Favorel O.S.B., *Geschiedenis van de Guldenbergabdij te Wevelgem*, Kortrijk, 1957, plaat 8, p. 190-1, het zegel van abdis Elisabeth van den Leene (1409-1413); men leze pp. 229-236 het hoofdstuk met de titel *Naam en wapenschild van de abdij*, waaruit we alleen citeren: 'Al deze zegelafdrukken stellen een abdis voor, staande in een nis onder een gotisch baldakijn...' 'de oudste konventzegels stellen dikwijls de patrones van het klooster, met name de H. Maagd, voor, gewoonlijk neergezeten op een troon en het Kristuskindje met haar linkerhand vasthoudend' (p. 233-4). M.a.w. de mooie grobbendonkse zegel met Maria-Ten-Troon, waarop Verheyden zich beroept, geeft een zeer algemeen verspreid motief weer, zodat praktisch daaruit geen konklusies in het gegeven verband kunnen getrokken worden. Ter zake zouden wij dus allereerst de abdiszegels van Dendermonde moeten onderzoeken. Helaas, we zijn niet in staat, hierover iets te berichten. Maar a priori zijn we wel geneigd om te veronderstellen, dat dendermondse abdisen ook een Maria-Ten-Troon in hun zegels zullen hebben laten afbeelden, en dat daarin wel gelijkenissen met het grobbendonkse zegel zullen gelegen hebben. In dit geval is het goed aanemelijk, dat te Dendermonde de Maria-Troon-zegel een Maria-ten-

Aangaande de band van ons hs. zegt Verheyden : 'Deze band, werd ook de rug hersteld, blijkt, ook kritisch bekeken, de oorspronkelijke te zijn' (*a.c.*, p. 26). Welnu, indien de band oorspronkelijk is en indien hij overeenstemt met de band van het Breviarium van de kortrijkse kapelaan Willem Bulteel, bewaard op het Groot-Seminarie te Gent (zie *a.c.*, p. 26-27), kunnen beide geenszins tot de 15e eeuw behoren, zoals Verheyden zonder nader bewijs aanvoert, aangezien de inhoud van hs. 4407-08 zonder twijfel ons naar het midden der 16e eeuw verwijst. Daarom menen wij inderdaad, de praemissen van Verheyden te moeten aanvaarden, maar ook te besluiten (voorlopig ?), dat de twee banden uit de 16e eeuw stammen.

Bovendien, wanneer Verheyden vaststelt dat de taal van het Eucharistie-tractaat uit ons hs. west-vlaams is (wat tegen de dendermondse oorsprong er van zou pleiten) en daarom als uitweg de vraag stelt : 'Was deze West-Vlaamsche kopiïste Brigittiners te Dendermonde?' (*a.c.*, p. 26), moeten we opmerken, dat ons hs. het werk is, niet van één, maar van minstens 7 West-vlaamse kopiïsten, die alle een zelfde zuiverste west-vlaams schrijven.

Er is ten slotte het feit, dat men de Birgitta-gravure, die men als bezitsmerk van de dendermondse birgittinessen interpreteert, als bewijs van herkomst wil aanvoeren. Laten we het volgende bemerken. Dit inplakken biedt ons zeker niet hetzelfde houvast als het geschreven *ex-libris*, dat in meerdere andere hss. uit Dendermonde voorkomt (zie *a.c.*, p. 20-26). In feite kunnen we uit de voorstelling noch uit de tekst van de gravure kritisch halen dat zij moest dienen als *ex-libris*. Toch is dit wel de meest voor de hand liggende verklaring, in die zin althans dat de prent vooraan ingeplakt werd niet zo zeer formeel als *ex-libris* en eigendomsmerk, maar als bewijs van Birgitta-verering, wat ons naar een birgittinessenklooster terugvoert.

Zoals Verheyden reeds opmerkte, is de *taal* van het hs. west-vlaams. En wel niet uitsluitend vanwege één kopiïste, maar omdat alle dietse teksten in dat dialect gesteld zijn. Ondanks de vele handen, kunnen we geen typisch onderscheid onderkennen. We geven enkele karakteristieken :

Troon-paneelstempel voor de kloosterbanden zal ingegeven hebben, zoals Verheyden dit voor Grobbendonk voorstelde. Zo menen wij dat wij de ganse bewijsvoering van Verheyden ten gunste van Grobbendonk uiteindelijk kunnen omkeren in het voordeel van Dendermonde. Al brengt onze stelling op dit punt geen onmiddellijk verband met onze Birgitta-prent, zij heeft wel het voordeel, dat zij daardoor in een beter belicht perspectief wordt gesteld, aangezien wij daardoor er aan herinnerd worden, dat het dendermondse klooster niet louter opgaat in een Birgitta-cultus, maar vooral mariaal gericht was (en dus terecht Maria-Ten-Troon heette) en bovendien Christus-Salvator als middelpunt van haar vroomheid beschouwde.

hu, huwe, huere (= uur), huutstortinghe
 helich, heleghe, helicheit
 duer (= door), mueghentheit, vermueghen
 vul, up, up-dat
 meinschen
 meshaect (?), mesmaect
 ic bem
 sou (= zij)
 blijschepen
 aerm, ontfaermt, aerbeyden
 scheeden, leeden
 ghenouchten, boucken, roupen, rouckloeshey, droufhey
 diennareghe, sondareghe
 bloetelic, loen, snoet
 anscauwen, ansien

Hierop zouden we één uitzondering willen maken voor nrs 15 en 16, op een afzonderlijke katern geschreven, waarin we naast vele west-vlaamse woorden enkele meer vlaamse of zelfs oostelijke vormen aantreffen: aldus bv. *craften*; *heylich* naast *helich*; *aensicht* naast *ansicht*; *vervolt*; *sloghen* (= sloegen). Deze afwijking willen we verklaren, doordat een vlaamse of oostelijke grondtekst door de west-vlaamse kopiïsten werd overgeschreven. De oostelijke tekst kan bv. uit een noord-nederlands birgittinessenklooster aangebracht zijn geworden.

Dit moge volstaan om een algemeen beeld te schetsen van dit bevreemdende, maar toch belangrijke hs., dat wij blijven toeschrijven aan het birgittinessenklooster te Dendermonde¹¹, al zijn ook alle bezwaren hiertegen niet definitief geweerd. De belangrijkheid er van zal blijken uit de inhoud, die we nu willen ontleden.

(11) Over de birgittinessen in het algemeen en hun stichtingen, o.a. in de Nederlanden zie M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*, 1933³, I, 620-5; Debongnie, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. 10, c. 719-31; Gunnel Wentzel, *Birgittiner in Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* (herausg. O. Schmidt), II, c. 750-67; II, c. 750-67; A.J.M. Rottier, *Birgittijns kloosterleven*, Uden-Weert, 1948. Over de stichting en geschiedenis der birgittinessen te Dendermonde zie D. Lindanus, *De Teneraemonda libri tres*, Antwerpen, 1612; A. De Vlaminck, *L'église collégiale Notre-Dame de Termonde, Dendermonde*, 1898-1900 t. I, 266-293; id., *Nécrologe du double monastère de Sainte-Brigitte à Termonde* in *Gedenkschriften van den Oudheidskundigen kring der Stad en des voormaligens Lands van Dendermonde*, 2e reeks, d. IX, 1901, p. 1-64. Over S. Birgitta zelf zie K. Adalsten, *De H. Birgitta van Zweden, mystieke en orde-stichteress* (Ndl. Vertaling), Voorhout-Brugge, 1960; *Die Offenbarungen der heiligen Birgitta von Schweden*. Ausgewählt und eingeleitet von Sven Stolpe, Frankfurt a/Main, 1961. F. Vernet in *Dictionnaire de spiritualité*, I, c. 1943-58.

§ 2. INHOUD VAN HET HANDSCHRIFT

1. Schutblad : perkament ; op het verso is een papierblad opgeplakt waarop een zeer oude houtsnede is ingeprent : deze stelt voor : S. Birgitta van Zweden, schrijvende, en draagt als onderschrift : *S. birgitta vanden ryke nericia. princesce. maria troene te dendermonde*¹.

2. F 1r, 2r : *Dat gheloeve ende seijninghe van meester godscalc roesemont + jhesus van nazarene ontfaermt hu myns + jhesu sone gods vergheeft my al mijn sonden + o bloedeghe ghecruuste jhesu behout mij voor die onversieneghe ende de eeuweghe doot. ende voor al des vians anstoet (rubriek) (inc.) + Ic aerme sondich meinsche loeghene den viant vander helle... ende ic biddu om vergeevenesse ende om gracie dat ic eeuwelic met hu mach verbliden int rijke vus vaders. Amen*².

3. F. 1 v ; 2v-3v : bl.

4. F. 4r-7v : reeks mndl. en latijnse gebeden.

a). *O lieve heere, ic offere hu voor al mijn sonden hu helich leven...*

b). *O heere lof in der eeuwicheit, lof in der mueghentheit...*

c). *Och mijn alder ghenadichste heere, wanneer sal ic dy met alder herten am(?)bevaen...*

d). *O alder soetste hemelschen vadere, ic offere hu uwen lieven soenen...*

e). *Ic biddu lieve heere duer al die bitter pine, die ghy leedt aen dat ghebenedide crucen...*

f). *O lieve heere, ic dancke hu oetmoedelic over die tranen die maria magdaleene sturten...*

g). *O bone jhesu trabeme poste curremus in odore ungentorum tuorum. Amen. JHESUS*³.

h). *Christus Jhesus hu bitter passie cruce naghelen...*⁴

(1) Zie hierover § 1, p. 11 s. en § 5, 5, p. 50 s.

(2) Dit tractaatje van Rosemondts komt in velerlei redacties voor, zoals in zijn *Een schoon leeringe* (zie Nijhoff-Kronenberg, nr. 1826). Onze tekst werd waarschijnlijk overgenomen uit een der vele afzonderlijke drukjes of uit verzamelandjes als *Der sondaren troost*, waarin dit opgenomen werd (zie onze ontleding in *Kritische aantekeningen bij de Hortulus Animae in de Nederlanden*, uitg. in *Handelingen XV der Kon. Zuidnl. Maatschappij*, 1961, 13-93, verder genoemd als *Handelingen XV*), p. 25 nr. 29 met verwijzing naar p. 50, 68 ; onze tekst komt met dit laatste goed overeen). Wij vonden het eveneens in hs. 3084 der KB. te Brussel, f. 68v-70v (beschreven *ib.*, p. 25). — Geschreven door hand A (vgl. nr. 7, 20-29).

(3) Dit latijn, hoe gebrekkig ook, wijst er op, dat de kopiïste, non uit dat klooster, latijn kende en gebruikte (We zullen nog meer sporen hiervan vinden).

(4) Dit is een rijmgebed, dat we terugvinden Dalmatius van Heel, *Middeleeuwse handschriften op godsdienstig gebied... gemeente Rotterdam*, Rotterdam, 1948, p. 81, nr. 42 (zie de bijzondere rubriek aldaar en Ampe in *Handelingen XV*, p. 20: nr. 11).

i). O heere Jhesu, hu wondekins zijn so dijepe, hu beleghe dierbaer...⁵

j). O beleghe driwldichede, wilt mijn verblende herte ontsteken...

k). Sancta trinitas, unus deus, miserere nobis...⁶

l). O eeuwich ende ombegripelick god, ic kenne dat ic niet werdich en bem verhoort te sijne...⁷

m). O heere ic biddu doer huwen zoete helegghen naeme ihesus...

n). Om consolacien van gode te vercrijghen ende ooc schoonen pardoenen // Ave benignissime domine Jhesu christe, triumphator mortis...⁸

o). O Jhesu nazarene, rex iudeorum miserere mei...⁹⁻¹⁰

5. F. 8r-78v: Vanden helighen eerweerdighen sacramente des lichaems ons liefs heeren ihesu xpristi (rood) (inc.) Om alle goede herten ter eeren ende love gods. eens deels verstant te ghevene. van dat onbegripelic werc der liefsten. vanden sone gods xpristo ihesu den mensche bewesen doort insetten van dat werdich helich sacrament des outaers. Men sal hier vinden met capitelen ghedeelt van die wonderlicke grote gracie ende vruchten. in desen helighen sacramente tot onser salicheit ghelegghen. alsoet vanden gheleerden es ghelaten. Sonderlinghe van dat weerdich licht der heligher kercken. Albertus magnus. Up dat xps ihs met meerder viericheit der devocien in desen helighen // sacramente moet vanden mensche werden ghebeert ende bemynt. Hier mede oec hebbende seer vruchtbaer leeringhe hoe die mensche dit helich sacrament sal eeren ende hem bereeden om dat salighelic tontfanghene. Als dit sal blijcken int vervolghen. Van die .vij. namen metten welken dit ghebenedijt sacrament in die helighe scripture wert ghenoeemt. Waer wij in sulen vinden ende hebben veel scone devote ende lieflicke vermaninghen desen helighen sacramente angaende. Eyst dat ghijt met verstande in vasten ghelove leist. daer en es gheen twijfel an, hu herte sal daer duere met alder liefsten bider gracien gods. tot desen helighen sacramente werden ontsteken om dat devotelic tontfanghene. Ende dat ontfanghen hebbende te neerstegher // wesen de vruchten daer of. mydts scuwen der sonden tot salicheit uwer sielen te bewarene. Dat .i. capitel... (expl.) Ende up dat ic hu in desen helighen sacramente so moet eeren ende bemynt // nen. dat hu eerlic ende ghenome sij. Ende dat ic in der eeuwicheit niet en moet werden ghesceden van dij. Amen (Kolofoon) So wie dit boucxkin

(5) Zie *Dalmatius van Heel, o.c.*, p. 81, nr 43. Dit gebed hangt dus samen met het vorige.

(6) Vgl. n. 3.

(7) Vgl. *Dalmatius van Heel, o.c.*, p. 97, nr. 3.

(8) Vgl. n. 3.

(9) Vgl. n. 3.

(10) Alle teksten van nr. 4 zijn geschreven door hand B (vgl. nr. 9).

toten hende heift ghelesen. daer mede en wilt niet oflaten. want hoe ghijt dicwiler leest. so ghijt liever sult lesen. Want die vruchten der goddelicker soeticheit die in desen helighen sacramente sijn ghelegghen. ghi zulse daer duere te bet leeren verstaan. ende die met groter gheestelicker ghenouchten int bynnenste uwer zielen smaken. eyst dat ghi naer hu vermueghen te werke stelt tghene dat hu in dit boucxkin ees gheleert. Daer omme eyst veel saligher ghelesen dan eenen sac vul boucken daer bedinghen in staen. Bidt voor haer die dit // heift ghescreven. Want sou aerm in duechden es bleven¹¹.

6. F. 79r-v ; bl.

7. F. 80r-85r : een meditatie vander passie ons heeren (rubriek) (inc.) *michi absit gloriari nisi in cruce domini nostri... up dat ic in hu eeuwelic mach rusten ende ghij in mij. Amen*¹².

(11) Dit is een uitvoerig tractaat over de Eucharistie. De schrijver, die nergens genoemd wordt, laat zich kennen als een theologisch onderlegd en scholastisch gevormd priester en biechtvader (bv. f. 31v: *Want gheen materie met eenegher vormen en can werden gesciet, ten sij dat se daer toe es bequaem ghemaect naer de beeschinge der vormen, om die in haer tontfanghene...; f. 76v: ende sonderlinghe dese sonde des achterclaps ter liefden van god laten. Want gheen sonde en es die beden daechs ghemeender es, ende de meinschen mijn wercs of maken om te biechtene, ende daer of nyet en vuldoen alsoet behort...*). Het werk is gericht tot kloosterzusters (f. 26v: *Looft hier omme, alle goede religieuse ioncvrouwen, desen edelen conync van wien ghi met so groter liefden sijt vercoren tot eender bruut...*), die hij boven de gewone devotiepraktijken uit wil leiden tot een dieper leven van beschouwing, gebouwd op Christus in de Eucharistie. Wellicht is de auteur te zoeken onder de 'patres' van het dendermondse dubbelklooster, waartoe de kopiisten behoorden. Dat 'goede religieuse ioncvrouwen' beantwoordt trouwens ook goed bij het sociologisch-ethisch karakter van Birgitta's ordesideaal, zodat we mogen aannemen dat het oorspronkelijk tot de dendermondse Birgittinessen gericht was. Het werk vervalt duidelijk in twee delen en telt 15 hstt. Het eerste, meer theoretische deel (cc. 1-7), behandelt de 7 namen der Eucharistie (*Eucharistia* = *bona gratia*; *ghijfte*; *spijs*; *dranc*; *sacrificie*; *helich sacrament*; *communio*). De strekking en de toon van het 2e deel zijn praktischer. Allereerst 'vele vermaninghen om therie des menschen te verweckene tot ontfanghen' der communie (c. 8) en de uiteenzetting van 'eeneghe vruchten' (c. 9). Vervolgens de voorwaarden van het waardig ontvangen en het kwaad van het onwaardig ontvangen (cc. 10-11). Hierna wordt de manier verklaard om 'god gheestelic duer desen helighen sacramente te ontfanghene' en om Christus' 'de meeste eere ende liefde' te brengen (cc. 12'-13). Ten slotte wordt gewezen op de 'verwonderlicheit in dit h. sacrament ghelegghen' en op 'eeneghe myrakelen tot warachtich<ch>eit van desen h. sacrament' (cc. 14-15). De uiteenzettingen steunen vooral op het tijdens de Middeleeuwen aan Albertus Magnus toegechreven tractaat (zie betwisting bij A. Fries, *Messerklärung und Kommunionstraktat keine Werke Alberts des Grossen?* in *Freiburger Zeitschrift f. Philosophie u. Theologie*, 1955, 28-67; H. Jorissen, *Messerklärung und Kommunionstraktat. - Werke Alberts des Grossen* in *Zeitschrift f. kath. Theologie*, 1956, 41-98). Daarnaast worden bv. nog Bonaventura, Basilius, Paschasius geciteerd. De uiteenzettingen besluiten meestal met oraties. Enkele exempelen komen er in voor, vooral in c. 15. Men lette op de tegenstelling tussen de leerstellige communietractaten en de *boucken, daer bedinghen in staen* (vgl. kolofoon): wijst dit op een zekere reactie op de gebedenboeken destijds? Dit tractaat verdient nadere studie. Onze tekst is, gezien enkele fouten, een afschrift. — Alles geschreven in de hand C: groot gothisch boekschrift.

(12) Zie hierover § 3, p. 25-32. Geschreven door hand A (zie nr. 2, 20-29).

8. F. 85v-87r : *Pater noster. Et ne nos inducas... et aeriarum discedat malignitas tempestatum*¹³.

9. 87r-v : Maria-gebeden :

a). *O hooghe gheloofde eeweghe moeder gods maria, ic gheve my hu eyghen/ij Ave Maria*¹⁴.

b). *O alder liefste moeder ende maghet maria, ic bidde hu ootmoedelicken doer die edelheit huwer godmijnnender ziele...*¹⁵

c). *O maria en wilt niet vergheten allen die ghenen die dolende...*¹⁶

10. F. 88r : zie nr. 31.

11. F. 88 v : bl.

12. F. 89-90r: *latijnse zegeningen : Sequuntur orationes* (rood) (inc.)

a). *Benedictio dei patris cum angelis sit super me amen...*¹⁷

b). *Oratio de sancta cruce* (rood). *Sancta crux christi per te redemptus sum per te merear veniam...*¹⁸

c). *Oratio de quinque vulneribus domini* (rood) *Ave manus dextra christi...*¹⁹

13. F. 90v-92v : *latijnse gebeden :*

a). *O bone Jesu, o piissime iesu, o dulcissime iesu, o iesu fili marie virginis... et perseverantiam in bonis operibus usque ad in finem. Amen*²⁰.

(13) Latijnse responsoria en oraties voor liturgisch gebruik der communitieit (bv. 4e oratie : *custodi monasterium istud et omnes nos habitantes in eo*). — Geschreven door hand D.

(14) Een toewijdingsformulier aan Maria (drievoudig : ziel, hart, lichaam), te vergelijken met Achten-Knaus, *Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften der hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt*, 1959, p. 181, f. 109.

(15) Vormt met a waarschijnlijk één geheel : na de toewijding de drievoudige smeekbede.

(16) Vormt waarschijnlijk het slot van a en b. — Nr. 9 geschreven door hand B (vgl. nr. 4).

(17) Persoonlijke aanroepingen, *prosa* en *oratio* (vgl. *recede a me famula dei*). NB. Onder de aanroepingen lezen we : *Benedictio ecclesie et S. Barbare* : kan deze Barbara-verering de herkomst van het hs. bepalen ?

(18) Deze oratie herinnert aan de antifonen uit het officie van S. Andreas.

(19) Het is de hymne ter ere van de 5 wonden (vgl. U. Chevalier, *Repertorium hymnologicum*, I-VI, Leuven-Brussel, 1892, nr. 1171 ; en Meertens, *De Godsvrucht in de Nederlanden*, II, p. 8-10 ; V, p. 199, nr. 23), gevolgd door 3 oraties. — Nr. 12 geschreven door hand E (vgl. nr. 42).

(20) Dit is de latijnse tekst van het overbekende zg. Bernardinus-gebed ter ere van de Naam Jesu. Latijnse tekst bij Meertens, *o.c.*, VI, p. 3, nr. 5 ; dietsse tekst *ib.*, IV, p. 75, nr. 7 (met literatuur). Sterk verspreid door *Hortulus animae*, latijn en diets. Vgl. Achten-Knaus, *o.c.*, p. 110, f. 176, p. 313, hs. 93, f. 82r ; *Limburgsch Gebedenboek*, ug. Prims, p. 22-23 ; Dalmatius van Heel, *o.c.*, p. 113, nr. 36. Komt ook voor in *Een Diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw*, ug. L. Indestege, Gent, 1961, p. 116-7 : aan deze tekst gaan enkele regels vooraf, die waarschijnlijk tot een ander gebed behoren. Daarom werd het niet door L. Indestege herkend.

b). *Salve sancta facies nostri redemptoris... + oratie*²¹

c). *Deus propitius esto michi peccatori et custodi me...*²²

14. F. 93r-v : bl.

15. F. 94r-100v : *Hier begint die corte doernen croen ons heeren Jesu xpi. (rubriek) (inc.) Item soewie dese na bescreven bedinghe alle sondaghe leest ter eere der doernen crone ons heren Jhesu xpi. ende der pinen die hi in syn ghebenedide hoeft gheleden heeft, Die doet gode een bequame ende aenghenamen dienst ende men vercrighet van gode daer mede veel gracie. Ende tot elcken .v. articulen salmen lesen dit navolghende ghebet. Weest ghegruet goedertieren here Jhesu xpe... Ende ghevet mi u godlijke gracie dat ic u die doornen crone des naesten sonnendaechs ynnichlijker lesen moet. Amen*²³.

16. F. 100v-102r : *So wie dit leest voer die wapen ons heeren met berou van syn sonden dese .ix. gebeden die verdient xcij M. iaer xxxiii. iaer ende lxxx daghen aflaets (rubriek) (inc.) // O here Jesu christe ic aenbede di aenden cruce hangende... ende die de wapenen dijne passien ghedencken*²⁴. *Amen // Hier voleijndet die doorne croone ons heren Jesu christi. Mit die ix ghebeden van Sinte Gregorius*²⁵.

17. F. 102r-103r : *dietse losse gebeden : Gebedt vanden h. graefdoeck om een ziele te verlossen verleent door den paus den 5 (rubriek) O godt, die ons in het cleet in de welck u alderheylichste lichaem...*²⁶

b). *daer isser me veel te verdienen (een crachtich ghebet teghen... onleesbaar gemaakt) (rubriek) (inc.) Weest gegroet h. anna heilyge moeder der gratien, die ons ter werelt hebt voort gebracht...*²⁷

c). *Ter heeren vande heileghen maria... (rubriek) (inc.) O alder glorieuse conighinne de <r> ontfaermertecheyt maria...*²⁸.

(21) Hymne + oratie : latijnse en dietse teksten bij Meertens, *o.c.*, II, p. 76 s.; andere hss. *ib.*, VI, p. 34, nr. 3.

(22) Latijnse tekst, waarvan de dietse vertaling voorkomt in *Limburgsch gebedenboek*, ug. Prims, p. 37.

(23) Het overbekende Doornenkroon-gebed, waarover Meertens, *o.c.*, II, p. 67 s. en VI (index : *Doornenkroon*) ; Ampe in *Handelingen XV*, p. 65-66.

(24) Het bekende S. Gregorius-gebed. Zie Meertens, *o.c.*, II, p. 85 s.; VI, p. 5, nr. 21 met vermelding van andere Hss.; Ampe in *Handelingen XV*, p. 69, nr. 12.

(25) Men lette op de samenkoppeling van deze 2 gebeden. — Nr. 15 geschreven door de éne hand H.

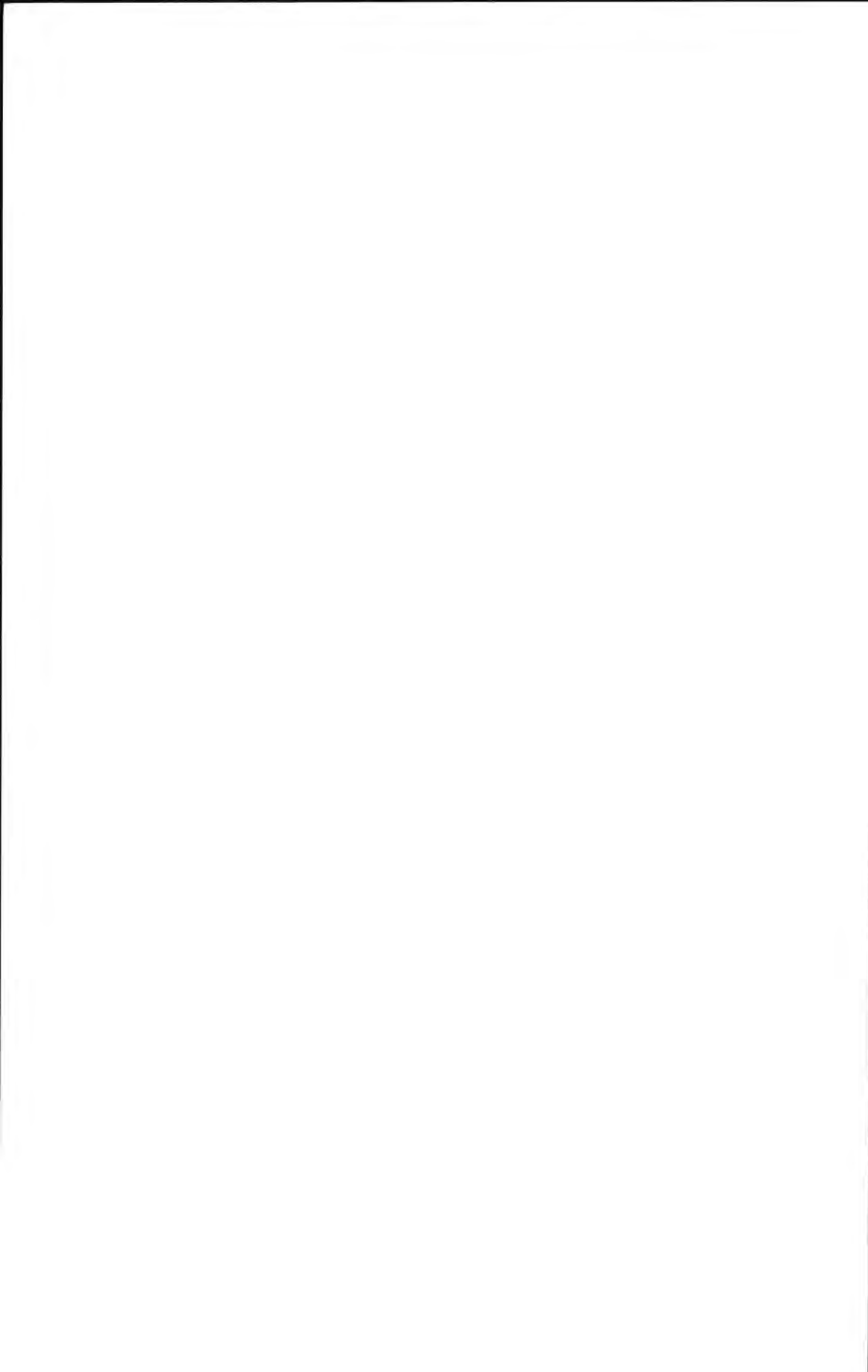
(26) Van dit Veronica-gebed vinden we een andere vertaling, zie Meertens, *o.c.*, II, p. 73-4.

(27) Dit S. Anna-gebed komt tamelijk goed overeen met Meertens, *o.c.*, VI, p. 9, n. 13 i.

(28) Het Angelus-gebed, veel verspreid door *Hortulus animae*; zie Ampe, in *Handelingen XV*, p. 23, nr. 20; p. 69, nr 14; p. 77, 11. Uitgegeven in J. Paquay, *Mndl. gewijde teksten*, Lummen, 1933, p. 53. Zie nok *Suverlic boecxken* (Kronen-

Afb. 1. — Kloosterzegel van OLV. Ten Troon-priorij te Grobbendonk (zie p. 11 s.).
(Cliché eigendom van 'De Gulden Passer').

18. F. 103v-106v : bl.

19. F. 107r-108v : *Weest ghegroet o alder trauen ons liefs heere, Jhesu christe, die daer best een afgronde zee vul ghenaden...*²⁹

20. F. 109r-110r : *Dese vijf navolghende ghebeden plach een man alle daghe te lesene bin der messe. doe hij doet was, beval hem god dese ghebeden te openbarene. ende hij openbaerde hem selven in groter claerheit. ende seyde van wat groter cracht dat sij waren... (rubriek) (inc.) oracie. O lieve heere maect mij dat ic*

berg, nr. 437). Wordt herhaald f. 111r, zie nr. 23. — NB. Alle gebeden van nr. 17 zijn blijkbaar van een zelfde allerslordingste hand I.

(29) Deze 4 bladzijden (ging er iets vooraf? volgde er iets?) bevatten een twaalf-tal korte losse gebeden (tot Vader, Jezus, Maria) of oefeningen (een latijnse tekst werd bijgevoegd, later door de zelfde[?] hand). Geschreven door hand J. We lichten er de volgende rijmgedichten uit.

a. f. 107r : O heere hesu christe
toecht up my hu ontfaermertiche.
ach staet my by in al mijnder noet.
dit bidde ic hu duer hu heleghe doot.
hu ghenadeghe oeghen up my wilt slaen,
en wilt my doch, o soete Jhesus, niet af gaen.
ghy sijt ghenadich boven mate,
vertroest mij in al myn lijden huut charitaten,
niement en maech my helpen dan ghy alleene,
helpt my, hu schamel kint,
o Jhesus van nazareene,
prent hu bitter doot in myn memorie,
stelt my namaels by hu in shemels glorie. Amen

b. f. 107v : Die brudegoem spreket tot sijnder huutvercoren bruut ende seit aldus : comt tot my, mijn huutvercoren ziele, want al myn zenuwen, aderen ende al myn bloet ende dat minste aderkin mijns lichaems, dat roupt dy ende wilt dattu met my best versoent.

Want den tresoer mijns herten hebbe ic om hu ontdaen
ende gheopent om hu eeuwelic in trauen daer in te ontfane
O myn gheminde, laet hu verwinnen
met mynder minnen,
ende cruupt in myn bloedich herte binnen,
so suldy ruste in hu hertkin ghewinnen. Amen.

c. f. 107v : O Jhesus, myn alder liefste heere,
comt doch in der zielen myn,
want ic anders niet en begheere
so wille ic hu vry eyghen sijn.

d. f. 108r : O Jhesus myn alder liefste lief,
behoet my voer der hellen dief
ende blijft by my
ende ic by dy
als lief by lief
dies biddic dy.

c. f. 108v : O maria scoene vrouwe
doet my als ic hu betrauwe
als myn oeghen sullen syn ghesloten
ende myn herte sal sijn ghebroken
ende mijne mont niet en sal cuenen spreken
o maria en wilt myns in dier hueren niet vergheten. Amen

f. f. 108v : O soete fonteyne der hemelscher vloet
wilt my ghetrauwelic bystaen in mynder lester noet. Amen.

nyet en bem... o almueghende god jhesu davids sone, ontfaermt hu myns aarme sondareghe. pater noster³⁰.

21. F. 110v : Dese ghebeden openbaerde god eender nonne. ende sou was so menich jaer in pinen gheset. als inden hemel sterren staen om dat sou se niet voort en leerde (rubriek) (inc.) Ic dancke ende love hu mueghentheit gods. dat ghij my hebt ghescepen na hu selven, doe ic nyet en was... ende nyet duer myn verdiente. Amen. Pater noster³¹.

22. F. 110v : O heere almueghende eeuwich god...³²

23. F. 111r : Julius de ii heeft ghegheven lxxxiii. jaer oflaets so wie dese ghebeden leest Als men paerdoen clopt in de kerke (rubriek) (inc.) Ave maria iij. O alder glorieuste coneghinne der ontfaermherticheit, maria ic groete...³³.

24. F. 111r : Up de noene als de clocke slaet. leest dese ghebedekins (rubriek) (inc.) O soete heere jhesu. laet hu heleghe bitter doot siin mijn leven in der eewicheit...³⁴.

25. F. 111r-v : Leest dese ghebeden als men dat heleghe lichame ons heeren up heft (rubriek) (inc.) O soete heere jhesu,, trect mij in hu. ende hu in mij... up dat ic inder eewicheit mach rusten in dij. Amen³⁵.

26. F. 111v-113v : Dit es den guldin berch. een zeer troestelicke leeringhe dienende alle sondeghe meinschen (titel) Dese troestelicke leeringhe predicte een devot werdich man die leesmeester van straetborch was te luevene int capitel vanden predicaren ende es wonderlic. nochtan profitelic om weten. ende hij seide in siin sermoen (rubriek) (inc.) ic wille hu alle die waerheit leeren... ende

(30) Vgl. *Een Diets gebedenboek*, ug Indestege, p. 134-6; Achten-Knaus, *o.c.*, p. 182, f. 123v; Vgl. Ampe in *Handelingen XV*, p. 68, nr. 1.

(31) Vgl. Achten-Knaus, *o.c.*, p. 38, f. 123r. — Zie Ampe in *Handelingen XV*, p. 68, nr. 5.

(32) Rijmgericht :

O here, almueghende eeuwich god,
ic hebbe dicwils over getorden hu ghebot
ic hebbe vele ghesondicht ieghen uwen wille ende goetheit
dat es my vuten gronde mynder herten leet.

O here, het es myn voornemen ende begheeren,
dat ic my van sonden wil keeren,
ende alle oersaken der sonden van my setten,
naer al myn vermueghen sonder letten.

O here, ic en hebbe vrede in myn herte nyet,
voor dat ic myn sonden hebbe ghebiecht,
als ic hebbe tijt ende stonden,
nader helegher kerken ordinantie ende gheboden.

(33) Zie hierboven reeds nr. 17 c.

(34) Angelus-gebed; 3 aanroepingen tot Jezus en een slotgebed tot Maria.

(35) Gebed bij de opheffing: zie Liefstinck, *Catalogus... hss. Leiden*, p. 177.

vanden berghe der verdienten ons heeren jhesu christe te betalene³⁶.

27. F. 113v-115r: Ende want dit voorseide seer vriendelic luut onder tghemeene volc. so waren daer up beraden doctueren in der godheit. wat sij daer of ghevoelden of oec een meinsche alsoe soude mueghen commen ten eeuweghen levene. doe was met ghescrijten vutghegheven van eenen werdegghen vernaemden meester inder godheit gheheeten jan van scoonhove. ende die sette eeneghe sloten daermede dat bliict dat wiit gheloeven mueghen. ja sculdich siin te ghe- // loevene alst voorseit es ende ons hope daer in te settene (rubriek) (inc.) Die eerste conclusie of beslutinghe es dese... ende werden kinderen des eeuwichs levens. welc ons allen moet jonnen. die vadere die sone ende die helegghen gheest. Amen³⁷.

28. F. 115v-116: (Gebeden voor stervenden) a). O heere, hoe groot siin mijn sonden. ende hoe cleene es de penitencie die ic ghedaen hebbe... ende tot wederkeeringhe van al mijnen verloren tijt.

b). Nu sal de sieke segghen of yemant voor hem (rubriek) (inc.) Nu keeric mii lieve heere in de verdiente diins liidens ende tot dijner bitter doot. de welke es den guldin berch... ende bringhen in dat eeuwich leven. dat jonne ons god den vadere. god den sone. ende god den helegghen gheest. Amen³⁸.

28. F. 116r-v: O maria, eerstwaerven so biddic hu duer dat alder mindelicste ontfanghen... vercrighen te gane tot uwen lieven sone met gheestelicke bliscap. Ave³⁹.

29. F. 116v: Dictum: Onse lieve vrouwe secht...⁴⁰

30. F. 117r: Hier naer wlcht een schoon dicht om die weerelt te versmaeden⁴¹.

(36) Zie St. Axters, *De preek op de Gulden Berg door den leesmeester van Straatsburg in Tijdschrift voor taal en letteren*, 1940, p. 5-58; uitgave pp. 20-39. Vgl. *id.* *Het Nederlandsche mystieke proza*, Antwerpen, 1944, p. 102-104.

(37) De sententies van Jan van Schoonhoven op voornoemde preek; zie Axters, *De preek...*, p. 51-5; *id.*, *Het Nederlandsche...* p. 104-6.

(38) Waarvandaan deze gebeden, die kennelijk door de voorgaande teksten geïnspireerd zijn, komen, weten we niet.

(39) Dit is een andere redactie van het aan S. Mechtildis toegeschreven gebed 'als sij ten heijlighen sacramente ghinck': zie *Een Diets gebedenboek*, ug. Indestege, p. 255-6 (vgl. literatuur aldaar).

(40) De nrs 20-29 zijn geschreven door hand A (zie nr. 2, 7).

(41) Rijm: Vrient, zijt up u hoeden altoes
want die weerelt es zo loes
haer ghenouchte es onzuverheit
haer raet hoverdie ende ghiericheit
haer dienst es quaet, haer loon es cranck

31. F. 116v + f. 88 r : *v... in die dominica oratio* (rubriek)
 (inc.) *Gaude erasme, martir christi dilectissime, qui die domini-*
*co*⁴²...

haer bloeme es schoon, haer vrucht es stanck
 haer zekerheit es verraedenesse
 haer medicine es vergheffenesse
 haer ghelooven es al lieghen
 haer beloven es al bedrieghen
 voor blijtschap gheeft zou rauwe
 schande voor eere, loosheit voor trauwe
 voorrijcdom gheeft zou aermoede groot
 God wil ons verlossen wt haeren poot
     Vrienden ghetrauwe
     Solaes in rauwe
     Ende duecht daer bij
     Die dit kan krijghen
     Die mach hem scriyven
     van zorgghen vrij
 Bidt voor hem die dit heeft ghescreven
 Dat alle zijn zonden moghen zijn vergeven.

De titel en de laatste twee verzen zijn rood. In hand K geschreven.

(42) Latijnse tekst van het bekende Erasmus-gebed : diets bij Meertens, *o.c.*, VI, p. 12, nr. 17 ; Lieftinck, *o.c.*, p. 113 ; Achten-Knaus, *o.c.*, p. 40 ; p. 70. Vgl. K. de Geldere, *Dietse Rime*, Brugge, 1896, 107-8. — De tekst, geschreven door hand E, staat op de keerzijde van vorig gedicht en gaat verder op f. 88r.

§ 3. EEN NIEUW PLAGIAAT UIT ROECX' 'WIJNGAERT DER SIELEN'

Een van de mooiste passussen uit Roecx' *Wijngaert der sielen*¹ is ongetwijfeld zijn verklaring van het *Ecce homo* in hst. 28. Na een korte inleiding over het historisch verhaal van Jezus door Pilatus aan het volk getoond, weidt Roecx breedvoerig uit over de verschillende betekenissen van het *Ecce homo*: eerst als zijnde uitgesproken door de hemelse Vader, ten tweede in de mond van Jezus zelf, en ten slotte *nader letteren*, nl. in naam van Pilatus. Dit laatste is de aanleiding om het historisch verhaal van de *Ecce homo*-scène te vervolgen, m.n. de laatste poging van Pilatus om Jezus te redden, met de mislukking hiervan en de terdoodveroordeeling van Jezus. Dit verhaal wordt afgewerkt te midden van vrome overwegingen, die het hoofdstuk afsluiten. Iedere interpretatie wordt zelf opgebouwd naar een drievoudige toepassing van het *Ecce homo*: 1. de voorstelling van Jezus' lijden; 2. de voorstelling der ziel in haar ellende; 3. de ziel zelf.

Elders hebben we reeds aangetoond, hoe Vervoort in de 18e en 19e *dachbreuse* van zijn *Woestijne des Heeren* van Roecx' tekst afhankelijk is². Aldaar zagen wij dat Roecx' tekst zeker oorspronkelijk en primitief moet heten, maar wij betwijfelden nog of de afhankelijkheid van Vervoort's *Woestijne* t.o.v. Roecx uitsluitend moest verklaard worden als 'ontlening' en 'bewerking' door Vervoort en niet eer gezien moest worden als een tweede redactie door Roecx zelf. Door onze latere ontleding van Vervoort's werk is ons intussen evenwel gebleken³, dat wij deze twijfel voortaan met gerust geweten van kant mogen en moeten zetten, om aan te nemen dat Vervoort wel degelijk aan Roecx ontleende en door zijn manier van ontlenen en bewerken bewees, inderdaad de auteur te zijn van sommige hem door de traditie toegeschreven werken — waartoe ook zijn 'auteurschap' door dergelijke vaststellingen moge herleid worden. — Maar de Vervoort-kwestie, waarbij we toch moesten aanknopen, laten we nu ter zijde.

Dat het voornoemde 28e hst. uit Roecx' *Wijngaert* werkelijk knap is en reeds in de 16e eeuw indruk gemaakt heeft, wordt be-

(1) Voor een algemene kennismaking met dit werk en zijn schrijver zie onze studie: '*Den wijngaert der sielen*' van Jacob Roecx als diets origineel van Tauler's '*Exercitia*' en zijn verhouding tot Frans Vervoort in *OGE.*, 1960, 5-52.

(2) Zie het vervolg van de voornoemde studie in *OGE.*, 1960, 271-306, speciaal p. 295-306.

(3) Zie onze studie: *Het aan Vervoort toegeschreven 'Ghulden Ghebede-boeckken'* (verschenen in *OGE.*, 1962, 129-164). (In dit artikel corrigeren wij de hoofdstelling van onze studie omtrent *De aan Vervoort toegeschreven 'Hortulus animae'* in *OGE.*, 1961, 300-318: beide werken zijn wel degelijk van Vervoort, maar...).

wezen door het feit, dat het niet alleen door Vervoort werd geplageerd, maar bovendien nog door een anoniem auteur van 'Een meditatie vander passie ons heeren', die wij vinden in hs. 4407-08 der KB. te Brussel, f. 80r-85r⁴. Voor deze *Meditacie*, die naar we weten nog niet opgemerkt werd, willen we hier de aandacht vragen. De lezing van deze west-vlaamse preek uit het midden der 16e eeuw herinnerde ons dadelijk aan Roecx' *Ecce homo*-uiteenzetting.

a. De inleiding.

Wel is de inleiding bij beide auteurs helemaal verschillend. Terwijl Roecx een verhaal van het passietoneel geeft, wendt onze anonymus zich tot de ziel, om haar drang naar liefde volledig op God te richten⁵.

Roecx, C. 28 (f. Q 8r) Pylatus heeft Jhesum den volcke ghepresenteert, segghende. *Ecce homo* (rubriek).

Hier na, doen si Iesum dus onghenadelijck ghetracteert hadden ende al haer feninige boosheit in hem wtgespout hadden, so en was haer hitte gramschap nochtans niet vercoelt, ende haren bloedigen dorst was noch onversaet. Het en was haer niet ghenoech, dat si den Sone Gods so schandelijck bespot ende versmaet hadden voor heel die schare, die binnen was, mer si hebben hem noch buyten geleyt voor alle dat volc, dat binnens-huys niet en was comen, opdat si niet besmet en souden worden. Want Pilatus was een heydens man ende die Ioden en mochten in zijn huys niet comen. Si ontsagen hem besmet te worden (f. Q 8v) van dat heydens mans huys in te gaen. Ende si en vreesden niet dat onnosel bloet Christi Jesu op hem te nemen. Si be-

(f. 80r) Een meditatie vander passie ons Heeren.

Michi absit gloriari nisi in cruce Domini Nostri Jhesu Christi. Och, dat moet verre van mij ziin, dat ic yewers in glorieren soude dan int cruce ons Heeren Christi Jhesu, dat es: in siin ghewont ende ghecrust herte.

O myn ziele, dat ghij mynt, dat bevoelic wel; maer wat ghij mynt dat en weet ic nyet, noch en caent nyet wel vergronderen. Maer waer ghii keert, ghij en vint gheen bli-vende stede noch ruste. Daeromme keert hu weder in hu ruste ende laet alle lydende dinghen staen, ende zouct Christum up den berch hanghende ant cruce, die hu langhe gheroupen heeft van buten ende van binnen zeggende: Compt tot my alle die aerbeyden ende verladen ziit, want ic en bem gheen vutnemer van personen. Ende daer-omme alle die

(4) Over het hs. spraken wij uitvoerig in §§ 1 en 2.

(5) In de volgende citaten geven we de teksten letterlijk weer. Alleen passen we om wille van de leesbaarheid de interpunctie en het gebruik der hoofdletters (die wij alsdan cursiveren) bij het modern aanvoelen aan. De afkortingen lossen wij gewoon op.

gheerden dat paeslam te eten, ende si en vreesden niet Christum, dat warachtigh paeslam onrechtveerdelijc te dooden.

my begheeren, compt tot my; ende alle die durst hebt, ic sal hu gheven vut mynder herten dat levende wattere. Compt tot my, die zelve noch gout en hebt te ghevene, want die vulheit der ontfaermherticheyt es hier gheperst.

Het es te merkene, dat die ziele der meynschen nemmermeer en mach siin sij en moet mynnen // (f. 80v) eenych dinc, God of eeneghe gheschepen creaturen, daer zou haer ghenouchte in maect. Ende na-dien dat anders nyet ziin en mach, so eyst beter, dat wij Christum mynnen, want hii heeft ons ghemynt, ende gheven hem wedere mynne om mynne, tranen om tranen, bloet om bloet, doot om doot, ende ghelden hem weder die onendelicke scult om siin vaderlicke mynne. Maer om-dat de ziele vereenicht es metten lichame, so trect den lichame haer of van God tot verganghelicke saken.

b. *Het middenstuk.*

Na deze inleiding begint de Anonymus de verklaring van het *Ecce homo*, waarin het parallelisme met Roecx duidelijk blijkt, zodra we de twee teksten naast elkaar leggen. Bij de vergelijking moeten wij evenwel ook nog Vervoort's redactie⁶ betrekken. We laten hier het begin der uiteenzetting volgen.

Roecx, ib., f. Q 8v. ^aPilatus heeft Jesum so iammerlijc ghemartiriseert, doen dier verwoeder scare ghepresenteert, seggende: Siet, ic bringe hem u hier buyten. Aensiet nu hoe dat hi ghecastijt ende ghemartirizeert is. ^bOch laet ons nu aenmercken met groter compassien, hoe iammerlijc dat die minlike Heere daer stont met een versmaet ende spottelijc cleet, met een doornen croone, met eenen

Meditacie, f. 80v. ^{a'} Pylatus heeft Jhesum den Joden also derliic ghemartelizeert ghetoecht, seggende: Siet, ic bringhen hu hier; siet nu hoe hij ghecaestijt es:

^b Ansiet nu uwen God om uwen wille met dornen ghecroont, met een riet in siin hant, met bloedende wonden, sipende van den bloede.

(6) De teksten van Vervoort en Roecx hebben wij in parallel geciteerd in de onder n. 2 genoemde studie. Daarom zullen we uit Vervoort alleen één fragment even verder aanhalen.

rieten scepter, met bloedigen wonden, met ghequetsten ledemens, met eenen grouweliken mismacten lichaem, bevende van couden, sipende van bloede. ^c Laet ons ooc met inwendigher droefheynt aensien zijn minnelijc aensijn, int welcke die engelen begheeren te schouwen, hoe iammerlijc dat begaet is van onghenadighen slagen, gheswollen, ghequetst van cretsen, van bloede ende hersenen tsamen ghemengt, gheverwet met speccsel, beclat so dat hi ghee- (f. R1r) nen mensche ghelijc en was. O dien dit liden niet ter herten en gaet, die is herder dan yser ende stael. ^d Als Pilatus Christum dus deerlijc presenteerde den volcke, so heeft hi geseyt: Ecce homo. Siet den mensche oft siet mensche. ^e Dit woort machmen in veel manieren verstaen. ^f Die hemelsche Vader heeft ons inder eewicheyt bemint. Ende hi wil hebben dat wi hem weder beminnen sullen, ende daer om spreekt hi tot onser sielen. ^g Siet mensche, siet mi aen, so ic dy aensie; ^h bekennt mi, so ic dy bekenne; ⁱ mint mi, ghelijc ic dij minne. ^j Mijn eenich Sone, die gheeft ghetuyge, hoe ic dy bemint hebbe. Ic hebbe mijn lief kint geheelic voor u ghegeven. ^k Sijn lichaem, zijn bloet, zijn siele en heeft mi niet te costelijc geweest voor u te gheven. ^l Hadde mijn vaderlic herte yet beters connen overdincken, ic sout u ghegeven hebben. ^m Siet, mensche, ic heb u mijn hooghe Godheyt ghegeven inder Menscheyt mijns Soons, ⁿ want hi is een eewich warachtich ende een onghedeylt God met mi ende in mi. ^o Ende die hem ontfangt, die ontfant mi.

^d So heeft Pylatus gheseyt: Siet den meynsche.

^e Dit woert muedij verstaen in veel manieren.

^f Die hemelsche *Vadere* heeft ons altiit bemynt, om-dat wii altiits hem bemynnen soudent, ende sprict tot onser sielen:

^g Siet, meynsche, siet my an, so ic u ansie.

ⁱ Bemynt my, so ic hu bemynne.

^j Myn lieve kint hebbe voor hu ghegheven,

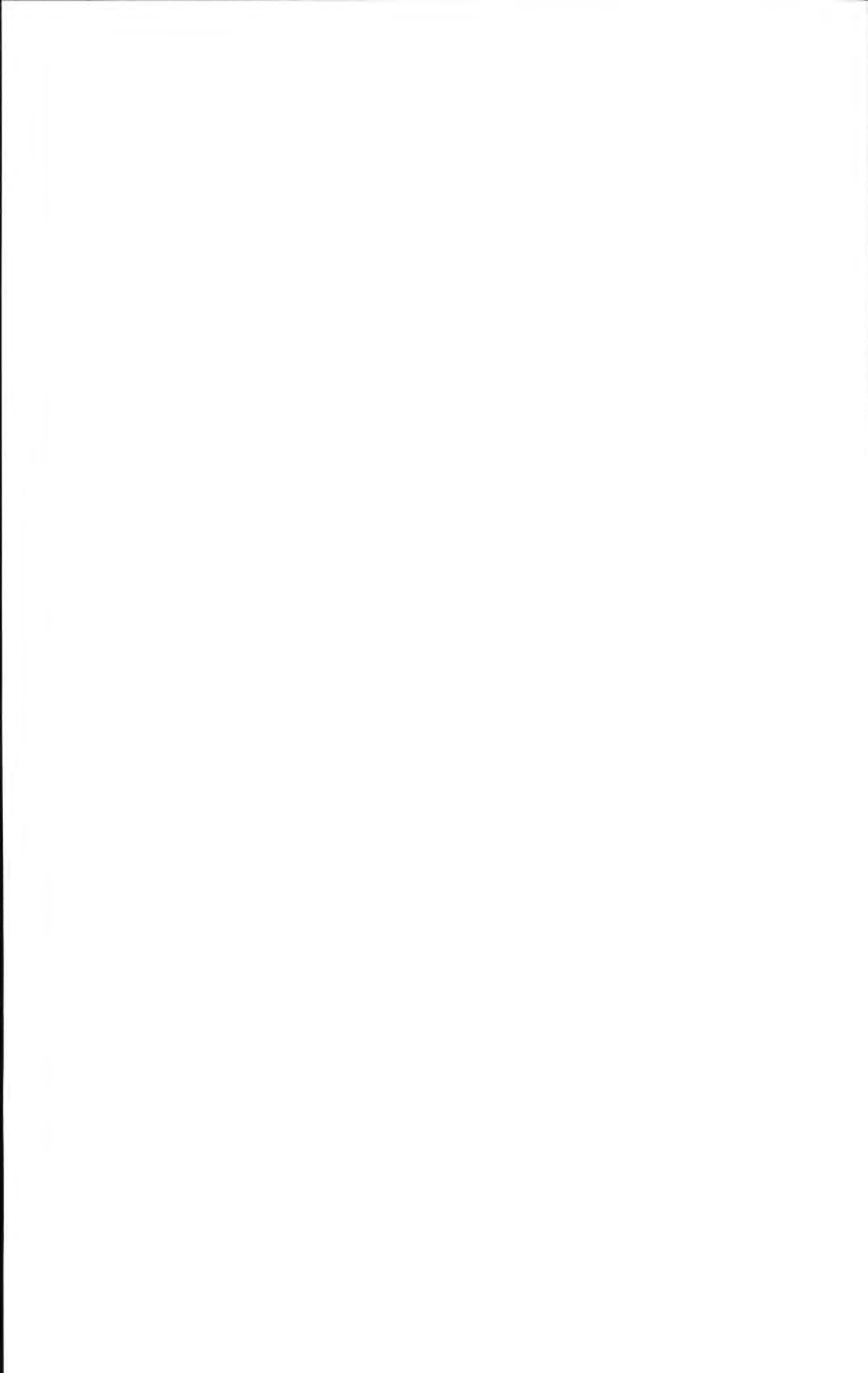
^l also myn vaderlic herte conste verleenst,

^m om siin Gotheit ende *Meynscheyt*.

ⁿ Want // f. 81r) hii es een God met my,

^o ende die hem ontfant, ontfant my.

De vergelijking tussen de drie redacties toont duidelijk aan, dat zij alle drie een zelfde motief in een zelfde zin behandelen en op een zelfde bron teruggaan, en dat Roecx wegens zijn logische ont-

Afb. 2. — Band met paneelstempel OLV.-Ten-Troon (= Hs. 11696-97 KB. Brussel)
(zie p. 11 s.) (Cliché eigendom van 'De Gulden Passer')

wikkeling en redactionele gaafheid als oorspronkelijk moet aangezien worden. De Anonymus kan onmogelijk van Vervoort afhangen, die al te veel gegevens weglaat, welke in Roecx én Anonymus wel voorkomen, terwijl de onsamenhangende uiteenzetting van Vervoort (bv. Jezus' aanspraak — *Siet, o mijn siele, den mensche... — Die hemelsche Vader spreect dit selve oock onser sielen toe...*) bewijst hoe hij van Roecx afhangt. De afhankelijkheid van Anonymus tov. Roecx blijkt uit de tendens, om samen te vatten en te verkorten (zij het op een verstandige manier, die gunstig afsteekt tegenover de handelwijze van Vervoort). De Anonymus wendt deze methode van min of meer bekortende ontlening toe voor het ganse plagiaat, waarin hij de eerste twee der drie beschouwingen van het *Ecce homo* overneemt.

Wanneer de verhouding tussen Anonymus en Roecx globaal genomen klaar mag heten, moeten we toch nog even Vervoorts' redactie ter precisering aanvoeren. We citeren slechts één zin daaruit als parallel met de laatste woorden uit de bovenstaande aanhalingen :

f'' Die hemelsche Vader spreect dit selve oock onser sielen toe: s'' Siet, mensche, siet mi aen, so ick u aensien; i'' bemint mi, so ick u beminne. j'' Mijnen lieven Sone hebbe ick voor u ghegheven, l''al dat mijn vaderlijcke herte conste verleesten, m'' sijn Godheyt ende Menscheyt, n'' want hi één God na wesen met mi is (T 4v).

Een nauwlettende vergelijking is leerrijk. De omvorming *f''* staat sterk af van *f* en *f'*. Het ontbreken van *b* in Vervoort en Anonymus mag reeds opvallen. Omtrent de parallel *i* in Vervoort en Anonymus (*bemint... so... u... beminne*) tov. Roecx (*mint... gheelijc... dy... minne*) is zeker treffend en niet toevallig. De gelijke omvorming van *j* tot *j'* en *j''* is zeer typisch, al bewaart Anonymus het oorspronkelijke *kint* van Roecx tov. *Sone* van Vervoort. *k* is weggevallen in Anonymus én Vervoort. *l* is parallel bewerkt in Vervoort én Anonymus, al lijkt het *also* van Anonymus zinvoller en oorspronkelijker. De zeer precieze zin *m* uit Roecx krijgt een parallelbewerking in Anonymus en Vervoort, al ziet men niet klaar hoe men de woorden grammaticaal moet duiden. Het zinsdeel *n* wordt gelijkelijkelijk verkort in *n'* en *n''*. De woorden *na wesen* schijnen ons een bijvoeging van Vervoort te zijn. De zin *o* is terecht bewaard door Anonymus maar weggelaten door Vervoort.

Zijn al deze onderlinge verschillen en gelijkenissen toevallig? Dat lijkt ons onmogelijk. Wij menen alvast te kunnen besluiten, dat Anonymus noch uit de drukken van Roecx noch uit Vervoort geput heeft, maar dat Vervoort én Anonymus uit een andere ons

onbekende (handschriftelijke?) redactie van Roecx hun gemeenschappelijke lezingen gehaald te hebben. Zo brengt de vergelijking van beide plagiaten met hun origineel ons tot het inzicht, dat Roecx wel een (handschriftelijk of gedrukte) verspreiding vóór de druk van 1544 moet gekend hebben en dat daarin een gedeeltelijk andere redactie van de *Wijngaert der sielen* voorkwam. Welke omvang deze verscheidenheid van redactie aannam en wie hiervoor verantwoordelijk is, kunnen wij vooralsnog niet uitmaken. Dit vergemakkelijkt weeral het onderzoek der verhouding Vervoort-Roecx niet.

c. *Het slot.*

Aan het slot van zijn plagiaat gaat Anonymus plots over in eigen beschouwingen over de liefde, zoals wij die reeds uit zijn inleiding kennen. Terwijl wij de tekst van zijn plagiaat niet menen te moeten overnemen, daar hij slechts een verkortende ontleening aan Roecx is, waarbij geen bepaalde karakteristieken aangestipt hoeven te worden, geven wij hier het eigen slot van de preek, waarin we het best de eigen geaardheid van de predikant naar inhoud en vorm leren kennen. Ter vergelijking het slot uit de 2e beschouwing van het *Ecce homo uit Roecx*.

Roecx (f. R 7r) ... Ende dan soude die mensche, door dese minnelike stemme Christi als ghenoot wesende totten soeten wonden te comen, hem met vollen betrouwen tot God keeren, ende sincken hem voor die doornagelde voeten Christi met also vernederde ootmoedicheyt, als hi conde verleesten, dinckende dat hi alle dit swaer liden sinen Heer, sinen God, met sinen stinckenden sonden aenghedaen heeft. Ende hi soude God alle zijn sonden met bitteren rouwe ende heeten tranen ootmoedelijc beliden, seggende: O bermhertige God, en wilt nu niet in u oordeel gaen met uwen onutten sondigen knecht, want al datter leeft en is niet rechtveerdich in uwen oogen. Is onder u engelen boosheyte vonden, hoe veel te

Meditacie (f. 85r) ... ende dan soude de meinsche, duer dese mynnelike stemme Christi als ghenoot wesende totten soeten wonden Christi, hem met vullen betrouwen tot God keeren[de]7 ende nyghen voor die duernaghelde voeten Christi met also grooter oetmoedicheit als hii can, dinckende dat hij dat zwaer lyden synen Here, synen God, anghedaen heeft, belydende voor God siin groote sonden, segghende: O ontfaerherteghe God, verleent my so veel kennesse van hu, als my van noede es tot uwer warachtiger mynne te commene. Want ic mynne hu ende begheere hu meer te mynnene. Helpt my, dat ic hu mach mynnen. Duerwont myn herte

(7) De lezing *keeren* is o.i. foutief.

meer sal die mensche onsuiver zijn, die in wellusticheyt ontfanghen is ende in sonden gheboren? Heere, en straeft my niet in u gramscap, want ic en ben gheen geest, maer vleesch, gheen engel (f. R 7v), maer een mensche. Ecce homo. O Heere, wat is de mensche, dat ghi tegen hem verbolgen zijt...? (f. R 8v) ... Daer om wilt u gheweerdigen door u godlike misterie te hermaken dat ic door mijns selfs onwetende quaetheyt gestructueert hebbe.

Ten derden machmen dit woort ooc verstaen na der letteren, dat Pilatus geseyt heeft totter scharen der Ioden: Ecce homo...

metten strael der mynnen van hu. Gheeft my dat ic hu so viereghelic mach mynnen als ghii wilt van my ghemynt siin. Want nyet en es my zoetere dan hu te mynnene; ende niet en es my bitterder dan duer eenich dinc van uwer mynnen vermyndert⁸ ende vervreemt te syne. Want al dat beneden hu es, dats my een groote aermoede ende tribulacie, als een vyant, die my wil van myn hertelic lief scheeden. Ende sonder hu bem ic my selven een zwaer cruce ende een onlidelicke helle. Onblusschelic brant der liefden, die altoes bernt ende nemmermeer vut en gaet, ontsteect my gheheel, up-dat ic my selven mach onghelijc werden ende van uwer mynnen ontfaermt⁹. Versmelt my gheheel, dat ic mij in hu mach verliesen. Vertert my gheheel inden gloet der berrender mynnen, up-dat ic my selven gheheel mach mach vergheten ende hu upperste goet mach ghebruken ende wilt my duer hu selfs goetheyt so in hu vereeneghen, up-dat ic in hu eeuwelic mach rusten ende ghij in my. Amen¹⁰

d. De auteur?

Aangezien het middenstuk van de preek slechts een plagiaat blijkt te zijn, kennen we de auteur feitelijk alleen uit zijn inleiding en zijn slot. Men zal toegeven, dat hij daarin helemaal niet banaal is. En daarom rijst onwillekeurig de vraag: Wie kan hij zijn? Zijn taal toont al dadelijk aan dat hij een westvlaming is. Wegens zijn afhankelijkheid van Roecx moet hij geleefd en gewerkt hebben in de 1e helft der 16e eeuw, na ± 1530 . Kunnen wij nog verder het anonymaat lichten? De motieven en de bewoogenheid, waarmee de auteur over de liefde spreekt, doet ons den-

(8) De lezing *vermyndert* lijkt geen zin op te leveren. Misschien stond in de legger: *verwyndert* (synoniem van het volgende *vervreemt*).

(9) De lezing *ontfaert* is onduidelijk. Men verwacht iets als *ontfunct*.

(10) Uit de min of meer duidelijke vergissingen en uit de aangebrachte verbeteringen moet men opmaken, dat de tekst geen reportatum van een preek is, maar een afschrift van een bestaand hs. (of druk?).

ken aan de karmeliet Fr. Amelry, die wij eens 'De edele zanger der liefde' hebben genoemd¹¹. En inderdaad, wanneer we zijn : *Een Dialogus of tsamensprekinghe der ziele ende scriftuerlic bewys, de zelve tot kennesse van hueren brudegom treckende...* Ieper, J. Destree, 1549¹², openslaan, kunnen we niet ongevoelig blijven voor de vele typische overeenkomsten in taal en motieven tussen beide werken. Toch willen we er nu hier van afzien, een nader parallel op te maken, daar we menen dat men door dergelijke argumentatie moeilijk tot een vast besluit zal kunnen komen. We willen er ons dan ook alleen mee tevreden stellen, deze mogelijkheid ten minste als vraag opgeworpen te hebben.

(11) Zie *Franciscus Amelry. De edele zanger der liefde* (K.V.H.U., nr. 415). Standaardboekhandel, 1951.

(12) Zie bibliografie en ontleding van dit werkje in voornoemde uitgave, resp. pp. 16-18 en pp. 42-45. Over Amelry schreven we nog in *OGE.*, 1950, pp. 51-59; pp. 287-304; 1952, pp. 364-410.

Afb. 3. — Birgitta naar een houtsnede uit Maria-Troon-abdij te Dendermonde (zie p. 11s.; p. 50s.) (Hs. 4407-08 KB. Brussel, volgens natuurlijke grootte: 113x80 mm.)

§ 4. UIT HET BOEKENBEZIT DER DENDERMONDSE BIRGITTINESSEN

In ons verband is het een wezenlijke verdienste van Pr. Verheyden een onderzoek ingesteld te hebben naar de handschriften, die eens in het bezit waren van de birgittinessen te Dendermonde. Daarmee staan we in een breder perspectief, dat wellicht rijke mogelijkheden aan vernieuwde uitzichten met zich brengt. Blijkbaar is niemand sindsdien hierop ingegaan. Wij willen hier enkele gegevens, die onze eerste studie opleverde, samenbrengen, goed wetend dat wij ons op een onbekend terrein begeven, maar stil hopen tegelijk, dat meer bevoegden hierdoor zullen geprikkeld worden tot hernieuwde vorsing en verbreide berichtgeving.

1. Bij zijn onderzoek is Verheyden uitgegaan van handschriften met de *Paneelstempel Onze-Lieve-Vrouw-Ten-Troon*. Een eerste vond hij onder hs. 11696-7 der KB. te Brussel (*Van den Gheyn*, nr. 2404). Bezitsmerk der birgittinessen. Beschrijving bij Verheyden, *a.c.*, p. 20-21¹.

2. Evenzo hs. 2863 der KB. te Brussel, gedeeltelijk uit de 15e eeuw; onvolledig latijns missaal (*Van den Gheyn*, nr. 454). Beschrijving van de erg gehavende band bij Verheyden, *a.c.*, p. 21².

3. Een hs. destijds in het bezit van gen. J. Willems, voorzitter van de *Société des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique*, te Brussel. Over de band zie Verheyden, *a.c.*, p. 22-23. De taal is 'in Saksisch-Frankischen tongval'. Zou het hs. niet ontleend zijn aan een birgittinessenklooster uit Noordnederland, maar overgegaan naar Dendermonde?

4. Verheyden verwijst naar *Auct. 1. Q 2. 22* der *Bodleian Library* te Oxford, waarvan W.H.J. Weale een bandwrijsel beschrijft in zijn *Bindings and Rubbings of Bindings in the Art Library*, 1898, p. lxi (zie Verheyden, *a.c.*, p. 25).

5. Onder de andere hss. zonder de voornoemde stempelband noemt Verheyden nog hs. 4584 der KB. te Brussel, met bezitsmerk uit Dendermonde (zie *a.c.*, p. 26) (*Van den Gheyn*, nr. 3377)³.

6. Aldaar ook hs. 3042-44 (*Van den Gheyn*, nr. 3372): 'uit 1440 (dus vóór de stichting van het Dendermondsche klooster) met de aantekening: «*Desen bouc behoert toe den cloester van sente Brigitten to Marien throene bynen der stede van Dendermonde*»' (Verheyden, *a.c.*, p. 26). Voor de datering steunt Ver-

(1) Enkele fragmenten hieruit identificeerden wij reeds als ontleend aan Marquard van Lindau (zie *Marquard van Lindau en de Nederlanden* in *Ons Geestelijk Erf*, 1960, p. 397-8). Wij hopen nog op enkele preken uit dit hs. terug te komen.

(2) De vraag moet gesteld worden of de tekst wel inheems is en niet wellicht import, hetzij uit Zweden, hetzij uit Noordnederland, zodat dit misschien een schakel zou kunnen zijn uit de vroegere traditie van de dendermondse birgittinessen.

(3) Verheyden sigleert evenwel hs. 4585.

heyden uitsluitend op Van den Gheyn, die de kolofoon als volgt weergeeft: '*Dit es gheeyndet na d... ons heren duyst CCCC ende veertich*'. Wanneer men evenwel het hs. naziet, stelt men vast dat wat Van den Gheyn als *veertich* las, moeilijk leesbaar is, maar zeker in cijfers geschreven is. Onder de quartz-lamp konden wij ontcijferen als *LXXXVIIJ* (een X werd vóór de L doorgehaald). Het hs. stamt dus wel uit Dendermonde.

7. Het getijden- en gebedenboek hs. 12079 (*Van den Gheyn*, nr. 789) wijst ons wel naar Dendermonde, wanneer wij f. 140v-15 Paternoster van Sinte Birgitta vinden, en f. 174v lezen: *Van onse heilighe vader s. Augustinus doctoer. O gloriose doctoer ende weerdighe biscop...* Al kan f. 182v *Van onse heilige moeder sinte elizabeth...* twijfel hieromtrent wekken. NB. f. 102r-103r: *Dit syn merlike punten van den heiligen sacramente. Albertus magnus die seyt. Wanneer die menschen dat lichaem christi ontfanghen...*, herkennen we als de aan Ruusbroec wel verkeerdelijk toegeschreven eucharistische beschouwing (zie Ruusbroec, *Werken*, ug. door het Ruusbroec-genootschap, 1948², IV, p. 288-290)^{4a}.

8. Bovendien konden wij nog vinden hs. 3009-10 der KB. te Brussel (*Van den Gheyn*, nr. 3807), met revelaties van S. Birgitta enz. Op de stempelband lezen wij *Sr. Barbara Tasse. Anno 1604*. Welnu in het Necrologium van Dendermonde lezen wij (p. 40)⁴: *Barbara Tasse, Antverpiensis, priorissa 12^a, et abbatissa 9^a*. Zij werd bovendien de eerste abdis van het nieuw gestichte klooster te Brussel. In zo ver mogen wij dit hs. toch in verband met Dendermonde vernoemen.

9. Hs. IV 118 der KB. te Brussel, bevattend *Constitutiones en Revelationes* van S. Birgitta, geeft als kolofoon: *Liber hic scriptus est A^o 1627 in Monasterio St^e Birgitte dicto Marie Throni Tenebramundae a Moniali eiusdem Monasterij* (en daaronder met iets andere hand) *Sorore Anna Christophori*. Met nog andere naamvermeldingen.

10. De hss. uit Dendermonde, *berustend in de UB. te Gent*, zijn evenwel onder veel opzichten nog belangrijker. Aldus hs. 605, geschreven in 1487 (zie Saint-Genois, *Catalogue méthodique et raisonné des Manuscrits...*, Gent, 1849-52, nr. 508). Authentische weergave der constituties van de birgittinessen. Afkomstig uit Dendermonde.

(4) Zie A. De Vlaminck, *Nécrologie du double monastère de Ste-Brigitte à Termonde in Gedenkschriften van de oudheidskundigen kring der stad & des voormaligen lands van Dendermonde*, 1901, 5-64. Verder verwijzen we telkens naar deze uitgave.

(4a) Een studie hierover is in voorbereiding.

11. Hs. 604, einde der 15e eeuw (Saint-Genois, *o.c.*, nr. 509). Pauselijke documenten in verband met de regel van S. Birgitta. Zelfde herkomst.

12. Hs. 606, einde 15e eeuw (Saint-Genois, *o.c.*, nr. 510). Pauselijke bullen aangaande de Birgittinessenregel.

13. Hs. 608, 16e eeuw (Saint-Genois, *o.c.*, nr. 511) : *Syllabus Bullarum ad regulam S. Salvatoris a S. Brigitta fundatam spectantium* en stukken betreffende de stichting van Dendermonde.

14. Hs. 607, einde 15e eeuw (Saint-Genois, *o.c.*, nr. 512). Constituties enz. in 't latijn; dietse vertaling van de glose van Hugo van St. Victor op de regel van S. Augustinus. Over de band spreekt L. Indestege in *Boekbanden uit vijf eeuwen. Catalogus van de tentoonstelling*. Rijksuniversiteit Gent 1961, n. 118. We lezen aldaar : 'Het (hs.) werd geschreven en verlucht in het klooster van de Birgittinessen te Dendermonde, in 1500... De band... is eerder een voorbeeld van huisvlijt dan wel van boekbinderskunst. Er dient nochtans op gewezen, dat in het klooster van Dendermonde, tegen het einde van de 15e eeuw, en in de 16e eeuw, niet enkel boeken geschreven, maar ook gebonden werden⁵. Merkwaardig zijn de volbladminiatuuren, die als geslaagde producten van dit scriptorium verdienen bekend te worden. Aldus op f. 8v uitgewerkt als een soort drieluik door kolommen verdeeld, waarop afgebeeld worden : 1) *S. Katharina* (dochter van Birgitta), met nimbus, staf en hert ; 2) in het midden *S. Birgitta*, die schrijft in een codex, op 'n troon gezeten, terwijl 'n engel achter haar links staat ; 3) rechts 'n birgittines, met staf, pelgrimshoed enz. Op f. 33v *S. Augustinus* met bisschopsstaf en brandend hart in zijn twee handen dragend, geflankeerd links en rechts door 'n birgittinesje. En op f. 45r grote sierletter, waarin de *S. Augustinus-figuur* herhaald wordt. Deze miniaturen, met felle kleuren, kunnen ons onderrichten over de meeste traditionele gegevens van de birgittijnse ikonografie. Het zou 'n aparte studie vergen, om na te gaan welke gegevens uit Zweden, welke uit de noordnederlandse kloosters herkomstig moeten heten en wat eigen vinding van het zuidnederlandse scriptorium kan zijn.

15. Een bijzondere aandacht verdient hs. 205 (Saint-Genois, *o.c.*, nr. 522), dat in 3 afzonderlijke bandjes modern werd ingebonden, met de misleidende rugtitel : *Lyden Christi*, maar het best als een getijden- en gebedenboek kan getypeerd worden. Indicia in de kalender onderstrepen een bijzondere verering zowel van Birgitta

(5) Wij hopen dat Prof. L. Indestege ons spoedig zal laten putten uit de rijke gegevens over het scriptorium van Dendermonde's Maria-ten-troon, dat hem zeker ter harte gaat en waarvan wellicht hij alleen de belangrijkheid beseft en kan laten blijken. Ons opstel moge slechts als een aankondiging hiervan gelden.

en Katharina als van brabant-oostvlaamse heiligen. Minatuur f. 116v stelt voor Birgitta, schrijvend in 'n boek; een engel, aan haar rechterzijde, wijst naar de Christusfiguur, die in het glasraam verschijnt. De ondertitel luidt *Sancta Birgitta ora pro*. Opvallend is evenwel dat de heilige afgebeeld wordt met een grauwe hoofd-doek (niet met de bekende birgittijnse kroon). F. 193r lezen we: *Een ghebet tot onser weerdeghe patronerssen sente birgitten (rubriek). God gruet u gloriose vrouwe gheboren van conincliken gheslachte princersse ende patronersse van Zweden. Een op gheloken roose met...* Dit wijst op een birgittinessenklooster. Daar de taal bovendien sterk oostvlaams is, moeten we wel aan Dendermonde denken. De vele (kleine of grotere) miniaturen, meestal in aansluiting bij het leven van Christus, bv. illustraties van 'die neghen couden', de Gregoriusmis enz., getuigen van het hoge peil van het dendermondse scriptorium op het einde der 15e eeuw.

16. Ook hs. 2615, op de rug *Ste Birgitta* gemerkt, in zijn ledere band met vlakken en kleinere motieven, is uit Dendermonde afkomstig. Het begint met f. 1r: *In dese Revelatie openbaert Die Maget Maria der heyliger bruyt Godts Sinte Birgitta, sienelyck die maniere vander gheboorten haers Soens ons heeren Jesu Christi...* De kolofoon, in een iets afwijkend geschrift, luidt: *Dit is het Boecxken het welck onse Eerw. Mevrouw Maria Spelders Abdisse des Cloosters van s. Birgitten binnen Dendermonde belooft heeft voor de Gemeynthe. Bidt om Godts wille voor haer Eerw. lieve ziele. Ende Ick Suster Anne vander Beken priorinne onweerdich, heb beneersticht naer haer Eerw. doot dat het soude geschreven worden. Weest mijnder om godts wil ooc gedach(!) in Ul. devote gebeden nu ende naer myn doot' (f. 140r-141r).* — We moeten dus de priorin als kopiïste van dit vrij late hs. herkennen. We lezen immers in het Necrologium: *Anna vander Beeken, Insulensis, priorissa 15^a sub abbatissa Spelders (p. 42).* En: *Maria Spelders, Antverpiensis, abbatissa 9^a anno 1623. obiit 1640, 28 septembris (p. 40).* Het hs. kan dus in of kort na 1640 ontstaan zijn.

17. Hs. 1360, door verschillende handen geschreven, bevat twee excerpten van Birgitta, terwijl daarnaast S. Mechtildis aan de beurt komt. Meerdere gegevens wijzen ons naar Dendermonde. Vooraan komt een diëtse vertaling van de bekende kapittelpreek van Jan van Schoonhoven *Fiet unum ovile et unus pastor*.

18. Hs. 1365 noemen wij in het zelfde verband. Allereerst hebben we f. 1r-49v: *Een devoot boec vander passien ons heren die onse heer gheopenbaert heeft brigida die heiliger maget...* Daarnaast weer Mechtildis. De passieliteratuur is bij dit alles overwegend en kenschetsend. De kolofoon: *Biddet voor den scriver zou*

laten vermoeden, dat het hs. door een lid van het mannenklooster zou geschreven zijn⁶⁻⁷.

19. Een nader onderzoek moet uitmaken of hs. 1748 eveneens uit Dendermonde afkomstig kan zijn, zoals sommige latere notities suggereren. Het is merkwaardig wegens een nog niet vermelde redactie der *Heimelike passie* (f. 1-183r : met onleesbaar begin, uitgerukte bladen, wellicht wegens de daar voorkomende miniaturen). F. 190r-222r krijgen als rubriek : *Hier na volghen sommige ghescreven wt ter //* (we moeten het uitgerukte blad aanvullen met) *passien van S. Birgitta*, volgens getijdenschema. Deze coïncidentie zou wel stimulerend kunnen werken bij verder onderzoek naar de waardering der *Heimelike passie* (zie OGE., 1962, pp. 365-7).

Na de hss. moeten wij nog even de *drukwerken*, in het latijn en in het diets, nagaan als uitingen van de bedrijvigheid der Dendermondse abdij.

1. Er is allereerst :

Opusculum vitae et passionis Christi, eiusque genitricis marie ex revelationibus beate birgittae compilatum & compendiosa legenda eiusdem. Antwerpen, Gerard Leeu, 1489, 132 ff⁸.

Vooraan hebben wij een beknopte beschouwing van het leven van Jezus en Maria, in 41 hoofdstukjes geschikt, die reiken van

(6) Stippen we nog in verband met de birgittijnse hss. aan, dat het Groot Seminarie te Gent een middeleeuws hs. van franse herkomst bezit, voorzien van meerdere latere getuigschriften, die de traditie handhaven, volgens de welke het hs. eens in het bezit van S. Birgitta zou geweest zijn en daarom ook als *'Breviarium Sta Birgittae'* gemerkt staat. Het behoorde vroeger aan de minderbroeders (Cordeliers) van Châlons, zoals blijkt uit de kalender, inhoud en meerdere inscripties of bezitsmerken. Inliggende getuigschriften (uit de 16e eeuw) bevatten o.a. het bewijs van een minderbroeder uit Châlons, dat hij het brevier meegeeft aan Bernardus Bardeloos, minderbroeder van S. Sixtus uit het diocees van Ieper, met de bevestiging van de traditie *'Breviarium fuisse Sae Birgittae viduae'*. Aangezien het dus als een relik kon gelden, hebben bisschoppen van Ieper de verering er van met aflaten verrijkt. Evenwel konden we in het hs. zelf geen enkel spoor vinden, dat enig bewijs leverde van het feit dat het inderdaad eens in de handen van de heilige zou geweest zijn of dat de traditie geloofwaardig is. Dat het 'mogelijk' zou zijn, zou moeten bewezen worden uit het ontstaan van het hs. vóór haar dood in 1373. Dit kan alleen afgeleid worden uit een nader onderzoek van de (oorspronkelijke en bijgevoegde) notities uit de kalender, uit de (oorspronkelijke?) stempelband (met een moeilijk leesbare naam van de binder), uit de compositie van het brevier zelf enz. Hiervan moeten wij ter plaatse evenwel afzien. Het 'St-Birgitta-brevier' blijft in elk geval een waardevol document over de Birgitta-verering ten onzent.

(7) Naast deze hss. uit Brussel en Gent willen we nog wijzen op Ms. Add. 17532 uit het *British Museum* te Londen, dat wij leerden kennen uit L.H. Cottineau, *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieures, Mâcon*, 1939, II, p. 3135. Het bevat evenwel een 'Recueil de titres et privilèges de l'ordre du Saint-Sauveur fondé par Ste Brigitte et spécialement de Termonde'; ms. du XVIIe s. sur papier, écrit par Art. Ch. Damerin, chan. de Diest, in -4° (aldus Stein, *Bibliographie générale*, n. 3805).

(8) Zie *Polain*, nr. 903.

Adam's val tot het laatste oordeel. Daarna *Remedia contra tentationes* uit Birgitta, gevolgd door de *Legenda B. Birgittae*, zoals deze vervat ligt in *bullis canonizationis et confirmationis ejusdem*, met gebeden en mis enz. ter eer van S. Birgitta en S. Catharina. En ten slotte de *Epistola exhortatoria ad meditationem passionis Christi. Jacobus Canter frisius Bhebbe virgini docte Sanctimoniali deo devote in claro frisie monasterio iesse sorori sue.*

Leerrijk zijn ons de slotwoorden van het *Prohemium*⁹:

Habes ecce compendiosissime revelationes beate birgittae brevi libello complexas habens in eis quae mediteris utilissime. Age igitur gratias ei qui longum atque immensum revelationum opus¹⁰ hoc brevi libello perstringere curavit. Legant alij sive lecturas seculares, alij sybillas cumeas aut erithream laudent. Tu birgittam hanc sybillam habeto, atque eius revelationes sedula legito, ut aliquando sapientie huius principia sentias, et quam suavis sit dominus gustes & videas, atque id tibi assidua huius libelli lectio ne dubita tandem tribuet. Ergo tibi hic liber cue enchiridion semper manibus esto. Vale mei memor.

Opusculum vite & passionis christi eiusque genitricis marie ex revelationibus beate birgittae & compendiosa legenda eiusdem in monasterio ad thronum marie alias birgittae in Teneramunda Cameracensis diocesis compilatum, cum epistola exhortatoria ad meditationem passionis christi feliciter explicit. Anno domini M cccc.xci.

Jacobus Canter¹¹, te Groningen ±1470 geboren, studeerde te Keulen in de rechten. Daarna reisde hij doorheen West- en Midden-Europa, contact zoekend met humanistische kringen en vrienden. Zo ontmoeten wij hem te Antwerpen, waar hij in betrekking kwam met de voornaamste drukker Gerard Leeu, die hem voorredes liet schrijven voor enkele van zijn latijnse uitgaven. Daarin leren wij hem kennen als een geestdriftig bewonderaar van het humanisme, m.n. van Petrarca, wiens werk hij zoals meerdere andere Nederlanders bij ons volk ingang deed vinden, en van het wonder des tijds, de pas ontdekte boekdrukkunst, *divina haec ars*, in dienst van de vroomheid en van de geestescultuur, die hij in het éne begrip van de *bonae litterae* samenvat, zoals hij dat zwiegrig in zijn inleiding tot zijn Petrarca-uitgaven, *Secretum de con-*

(9) Wij citeren naar de uitgave van 1491; *Polain*, nr. 904, geeft een reproductie hieruit.

(10) Wij mogen veronderstellen dat hiermee een latijns hs. bedoeld is en niet een druk (de eerste druk is volgens G.E. Klemming, *Birgitta-Literatur*, Stockholm, 1883, 6-11, geweest in 1492, bij Barth. Ghotan, te Lübeck; *Polain*, nr. 907). In dit verband zouden hss. als 9523 en 1451-53 (Van der Gheyn, nrs. 2098-99) nader onderzocht moeten worden.

(11) Over Canter, zijn familie, leven en werk zie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, I, c. 559 en VI, c. 919. *Biographie Nationale*, t. XI. Een hs. met zijn gedichten berust in de Staatsbibliotheek te München.

temptu mundi, bij Gerard Leeu, 1489¹², uitzingt :

Non superest quicquid tibi quod querare posthac quisquis bonis literis sedulus operam impendis. Quoniam divina hac arte quam impressoriam vocant effectum est, ut omne quod tibi ad studium suppeditare possit exiguo precio tibi quam facillime compares. Atque etiam ut non potuerit esse quicquam tam occultum maioribus quod nunc non undique circumlatum vulgatissimum plerumque in publico videas. Gratulare igitur tibi quod hac nostra etate natus sis que tibi ad studium plurimam commoditatem adjicit. Quid quod pene omiseram eadem qua memoravimus arte nunc secreta (ymmo enim olim priori evo secreta) francisci petrarche in publicam adducta lucem conspicis: quid nunc denique secretum erit? si secteta(!) publicantur¹³. Hec utique secreta nunc primum vulgata grato animo accipe. Est namque in eis quod ad vitam prosit, est etiam quod ad orationem. Namque ipsorum auctor (ut noscas hominem) is est, qui hac posteriori etate linguam latinam ceu in pulvere iacentem erexit: is qui priscum illum loquendi nitorem nostro evo primus restituit. Secuti sunt eum fateor eloquentiores: verum ei plurima gratia debetur, qui rem ad yma prope fundamenta collapsam diligentia sua instauravit. Collauda igitur hominem multa laude dignissimum, et has meditationes eius non inutiles oculo atque animo intentus lege. Vale et vive candide lector.

In dit proza voelen wij de humanistische geest over hem vaardig op 'n wijze, die zeker niet mishaagd zal hebben aan Erasmus, in wiens vriendschap hij langs de Goudse-Antwerpse drukker was binnengeleid.

De humanist, die de *Epistola exhortatoria* tot zijn zuster richt, lijkt ons ook de schrijver te zijn van het *Prohemium*, dat wij reeds gedeeltelijk aanhaalden. Dat mogen wij besluiten uit de identiteit van stijl en gedachten. Hoe moeten wij immers de woorden verstaan, waarin de schrijver dankbaarheid vraagt voor de bewerker der Birgitta-passie? Normaal wordt een *Prohemium* gericht tot iedere 'Goetwillighe leser', maar in dit geval menen we het te moeten lezen in de zelfde geest als de *Epistola*. Immers de identiteit van woordgebruik verraadt meteen identiteit van inzicht en gemoedstemming, waardoor de schrijver ten slotte als vanzelfsprekend suggereert, dat hij de zware taak van de samenvatting¹⁴ op zich genomen heeft en dat hij vanwege de lezer recht op dankbaarheid heeft. Zo menen we, dat de bescheidenheid, waarmee hij zijn aandeel verzwijgt, toch doorzichtig genoeg moet heten, om hem als bewerker voor te stellen. Indien deze veronderstelling juist

(12) Zie Polain, nr. 3066. Vgl. C. Yepes, *Petrarca in de Mdl. letterkunde*, 1934, p. 24.

(13) Canter zinspeelt hiermee op de titel van het werk: *Secretum de contemptu mundi*.

(14) Wanneer hij spreekt van het *longum atque immensum revelationum opus*, klinkt ongetwijfeld een vleugje kritiek door. Wat speelde hierbij al wel mee?

is, zouden wij deze bewerking moeten plaatsen op het actief van de friese humanist, die aldus een nieuw voorbeeld biedt van de nauwe verstrengeling tussen vroomheid en geesteskultuur in het éne *bonae-litterae*-begrip.

De liefde, die hem bewoog de bewerking op zich te nemen, zal hem ongetwijfeld ingegeven zijn door zijn even geleerde als vrome zuster Ghebbe, die non was in het friese birgittinessenklooster Jesse bij Haren (Grn.). De zelfde familierelatie werd waarschijnlijk ook de aanleiding, die hem in contact bracht met de birgittinessen van Dendermonde, die blijkbaar als de opdrachtgevers van de uitgave moeten aangezien worden. Verbleef hij enige tijd in Dendermonde, zoals het slot van het *Probemium* laat vermoeden?

De uitgave van 1489 geeft f. 9 een houtsnede¹⁵ die voorstelt S. Birgitta schrijvend in een boek op haar lessenaar, bijgestaan door een engel. Op het bovenplan zien wij links God de Vader met Christus op zijn schoot, in het midden de Duif en rechts Maria met haar Kind. Deze voorstelling is dus niet afhankelijk van de houtsneden, die voorkomen in de drukken, welke alle later zijn. Hun innerlijke gelijkenis moet verklaard worden doordat beide teruggaan op de vaststaande traditie in de handschriften¹⁶.

2. *Opusculum vitae et passionis Christi*, 16 mei 1491. Zonder drukkersadres. Polain, nr. 904, identificeert: *Deventer, Richard Paffraet*. Dit schijnt evenwel niet vast te staan. (Collijn, *o.c.*, p. 76 noteert Speyer 1491). Geen houtsneden.

3. Daarnaast dietse uitgaven :

Die godlike revelacien der heyligher vrouwen sinte Birgitten vanden leven ende passie ons heeren ihesu xpristi ende sijne liever moeder Marien. Antwerpen, Gerard Leeu. 1491. Polain, nr. 905 ; Campbell, nr. 381. De inhoud sluit aan bij de lat. ug. (de *Epistola* enz. ontbreekt). We vinden tweemaal de zelfde houtsnede van Birgitta, zij het iets meer versleten, als in de uitgave van 1489 terug. Vele houtsneden verluchten de tekst van het Leven van Jezus (zij komen niet overeen met die uit *Die passie ende dat liden* J.C., Gerard Leeu, 1490, zoals Polain aangeeft).

4. *Die godlike revelacien der heyligher vrouwen sinte Birgitten vanden leven ende passie ons heren...* Antwerpen, Gerard Leeu, 1491. Zie Campbell, nr. 381¹⁷.

(15) Zie reproductie bij Isak Collijn, *Iconographia birgittina typographica*, Stockholm, 1918, Pl. 36.

(16) Wij staan zeer dicht bij de gravure uit 't dendermondse hs., die we later p. 50 s. bespreken.

(17) Voor een Birgitta-bibliografie zie G.E. Klemming, *Birgitta-Literatur*, Stockholm, 1883 : latijnse uitgaven p. 29 ; dietse werken p. 51-56.

§ 5. DE BIRGITTA-PRENT EN DE MONOGRAMMIST GM.

Nog een wezenlijke verdienste van Verheyden is het, een verband tussen Dendermonde, Mechelen en de monogrammist GM gesuggereerd te hebben, als hij aan het slot van zijn reeds genoemd artikel schrijft :

Onmogelijk, onwaarschijnlijk is het zelfs niet dat er andere betrekkingen hebben bestaan tusschen het Dendermondsche Brigittinenklooster en de Mechelsche kloosters Thabor en Bethanië.

Werkte graveur G.M. voor Bethanië — en hier wordt dan bedoeld de kopersnede die den naam van dit huis in beeld brengt met het onderschrift ex castelle Bethanie prope Mechlinie, zoo was hij ook in betrekking met de Troon-priorij te Ouwen-Grobbendonk, onder wier opzicht en leiding Bethanië stond in 1445-1585... Telkens G.M. in het Mechelsche Bethanië kwam, moest hij een Grobbendonkschen Troon-pater aanspreken; hoe natuurlijk dat hij ook voor de Troon-priorij zou gegraveerd hebben, allereerst haar bandstempel... ten behoeve van zijn eigen banden (*a.c.*, p. 31-32).

Wij volgen het spoor Mechelen-Grobbendonk met de netelige kwestie van de paneelstempel niet ¹, maar wel het spoor Mechelen-Dendermonde, waardoor we het graveerwerk van GM beter zullen leren kennen. Inderdaad kreeg zijn werk nog niet de aandacht, waarop het recht heeft. Daarom hier enkele gegevens.

1. *De Gregorius-mis van GM.*

Reeds vroeg werd GM bekend als graveur van een *Gregorius-mis*, waarvan een prent berust in hs. 401 der UB. te Luik, dat een verzameling van 94 gravures uit de abdij van St.-Truiden bewaart. Een reproductie hiervan vindt men in het nog te vermelden artikel van J. Van der Linden, Pl. XVI ². J.D. Passavant gaf reeds in zijn *Le peintre-graveur*, Leipzig, 1860-64, 6 dln., er de volgende beschrijving van : 'Le saint est agenouillé, tourné vers la gauche ; derrière lui un diacre qui lui soutient le manteau, et en arrière de celui-ci, un personnage à genoux, avec un quatrième en prières, vis-à-vis, à gauche. Sur le retable de l'autel où apparaît le Christ, est représentée la Nativité. — La signature est au bas. — Pièce cintrée de la fin du XVe siècle'. De Christus verschijnt boven het graf, ter halver hoogte, met gekruiste, doorwonde handen, omgeven met marteltuigen.

(1) Zie onze bedenkingen hieromtrent p. 13, n. 10.

(2) Zie verder p. 40. Evenzo gereproduceerd bij F.W.H. Holstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700*, Amsterdam, Vol. XII, p. 181.

Later heeft G.K. Nagler in *Die Monogrammisten*, München, 1863, de graveur tot twee maal toe vermeld: eerst II, n. 423 onder CM: '... welcher der früheren Zeit des 16.Jh. angehört, und in Holland gelebt haben dürfte... Ms. S. Trudo. Das fragliche Blatt könnte daher von einem Mitgleide des Stiftes gestochen seyn. In der Manier erinnert es an Israel van Merckenem, doch lebte der Stecher in späterer Zeit'. Daarna III, n. 179 als GM: '... der erste Buchstabe scheint aber G zu sein, da der Meister gegen Ende des 15.Jh. gelebt hat'. Vooral de onzekerheid blijkt³...

Wel kunnen we verwantschap ontdekken met IM (= I. van Meckenem): vgl. afbeelding bij J. de Borchgrave d'Altena, *La Messe de saint Grégoire. Etude iconographique* in *Bulletin der Koninklijke Musea voor Schone Kunsten*, 8, 1959, 3-34, afb. 5) en met de Meester IA van Zwolle (zie *ib.*, afb. 15)⁴.

2. De Bethanië-voorstelling.

Sinds ±1860 werd GM door een tweede werk betrokken in een debat, dat reeds heel wat stof opjaagde, sinds E. Van Even het bestaan van 'drukmateriaal' vanaf 1463 in het klooster Bethanië, der Reguliere Kanunnikessen van S. Augustinus der Congregatie van Windesheim in 1421 te Mechelen gesticht en bediend door de Augustijner Regulieren uit Maria-Troon te Grobbendonk⁵, oorkondelijk kon vaststellen⁶ en sinds een gedrukt blad, duidelijk gedaateerd *Intra muros castelli marthe Bethania prope mechliniam im-*

(3) Het heeft weinig zin de gravure uit Berlijn getekend MG met GM te willen in verband brengen, zoals Passavant en Van der Linden (zie *a.c.*, p. 419) willen doen.

(4) De literatuur over de Gregorius-mis is eindeloos. Zie de voornaamste vermeld bij J. de Borchgrave d'Altena, *a.c.* (NB. Onze prent wordt hierin niet vermeld). We citeren in ons verband: H. Bradshaw, *On the earliest English engravings of the Indulgence known as the 'Image of Pity'* (geschreven reeds in 1857), studie gebundeld in zijn *Collected Papers*, Cambridge, 1889, 84-100, waarin het vooral over de voorstelling in Engeland gaat; H. Thurston, *The mass of S. Gregory in The Month*, sept. 1908; M. Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden*, 1931, II, 85-95. — Ondanks het vele dat reeds gepubliceerd werd hieromtrent, lijkt nog de ware sleutel tot de diepere kern der voorstelling en vooral de eigenlijke historische grond niet terdege gevonden te zijn. Wellicht heeft men te zeer gezocht binnen W.-Europa, en niet gekeken naar de Oosterse beschouwing van Graf, Verrijzenis en Wapenen Christi: uit deze confrontatie zou het radikale verschil tussen Oost en West inzake de beschouwing van Passie en Verrijzenis blijken.

(5) Over Bethanië zie men naast de literatuur vermeld in het hierna te noemen artikel van H. Cordemans de Bruyne, vooral Pr. Verheyden in *Mechelen de Heerlijke*.

(6) E. Van Even, *Ancienne école de peinture de Louvain*, Brussel, 1870 (voordien verschenen in *Messenger des sciences historiques*, 1866-9). De documenten werden later uitgegeven en uitvoerig besproken door H. Cordemans de Bruyne in *Bibliographie malinoise. Histoire de l'art typographique à Malines et bibliographie raisonnée de ses productions* in *Bulletin du Cercle Archéologique Littéraire & Artistique de Malines*, 6, 1895, 1-111.

pressum — anno domini m cccc lxxvij, met een eucharistisch gedicht en een houtsnede⁷, bekend werd. Het debat ging hoofdzakelijk over de vraag welke interpretatie men aan deze documenten moest geven, m.n. of men het 'drukmetaal' in het Bethanië-klooster moest beschouwen als een typografisch atelier (zodat men aldaar het bestaan van boekdrukkunst in eigenlijke zin ettelijke jaren vóór Dirk Martens moest aannemen), dan alleen als een xylografische drukpers, zoals er wel meer in die tijden moeten bestaan hebben als voorloper van de eigenlijke boekdrukkers⁸. Dit debat mogen wij hier terzijde laten, terwijl de lezer een technische studie over het eucharistisch gedicht in deze bundel kan vinden van de hand van dhr. Vervliet. Zo kunnen we ons beperken tot een tweede product uit Bethanië, dat eveneens heel wat betwisting opgeroepen heeft, maar dat rechtstreeks verband houdt met een werk van G.M., nl. de zg. Bethanië-voorstelling.

Deze prent werd voor het eerst grondig beschreven door M. Hymans⁹, die ze in verband bracht met een andere, waarvan de oorspronkelijke koperplaat, zoals de eerste, destijds bezit was van dhr. Aug. de Bruyne uit Mechelen en die wellicht een enig voorbeeld was van het schrootblad¹⁰: een graveer-methode op metaal,

(7) Gereproduceerd bij H. Cordemans de Bruyne, *a.c.*, pl. II en bij W. Godenne (zie n. 8). Over de geschiedenis van de prent zelf zie H. Cordemans de Bruyne, (zie n. 8) enz. Over de geschiedenis van de prent zelf zie H. Cordemans de Bruyne, *de Bruyne (1866-1956) in Handelingen van de Kon. Kring... Mechelen*, 60, 1956, p. 24 en passim). Nu is zij in het bezit van het Rijksprentenkabinet te Brussel.

(8) Een uitvoerige bibliografie van het debat vindt men bij W. Godenne, *Deux gravures anciennes du couvent de Béthanie fondé en 1421 à Malines*, in *Handelingen van de Kon. Kring... Mechelen*, 60, 1956, 61-73. Een goed verslag van het historisch debat ter zake op het Congres van de *Fédération archéologique et historique de Belgique*, Mechelen, 8-11 augustus 1897 (H. Cordemans de Bruyne-Paul Berghmans) in J.-Th. de Raedt, *Une découverte sensationnelle pour l'histoire des origines de l'imprimerie en Belgique in Jadis*, 2, 1898, 37-42. Zie nog J.W. Enschedé, *Eene drukkerij buiten Mechelen vóór 1466 in Het Boek*, 7, 1918, 286-292; J.H. Hessels, *Eene drukkerij buiten Mechelen vóór 1466 in Het Boek*, 12, 1924, 15-37. Over de wisselende opinies in deze kwestie zie A. Spamer, *Das kleine Andachtsbild vom XVI. bis zum XX. Jahrhundert*, München, 1930, p. 32, n. 2.

(9) In *Documents iconographiques et typographiques de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Bruxelles-Amsterdam, 1877, 1e Série, 2e Livraison, pp. 17-18.

(10) Deze methode, die feitelijk afkomstig is uit het goudsmidenbedrijf, omschrijft Hymans als volgt: 'gravure, où le sujet est produit par un combinaison de points et de traits croisés, se détachant en blanc sur un champ noir et où cependant apparaissent des traits noirs sur fond blanc, révélant ainsi une combinaison... de gravure en creux et de gravure en relief' (*o.c.*). A.A.J. Delen van zijn kant beschrijft het procédé als 'hoogdruk-prenten op metaal, waarop de zwarte, opstaande vlakken door middel van de puntslag (ponsoen; poinçon; dotting-punch, matting-punch, ring-punch; Punze) werden bewerkt, hetgeen op de druk witte stippels achterliet. Deze prenten, — zeer zeldzaam omdat dit primitieve goudsmidenprocédé spoedig werd opgegeven — dragen de naam van schrootbladen (*gravures criblées, interrasiles; dotted prints; Schrotblätter*, in *De grafische kunsten door de eeuwen heen*, Antwerpen-Amsterdam, 1956, p. 8 (de auteur geeft twee reproducties van schrootbladen p. 37 en 49).

die hij uitvoerig beschrijft in verband met de drukunst. Deze, S. Crispinus en Crispinianus voorstellend aan weerszijde van de H. Drievuldigheid, werd blijkbaar uitgedeeld aan de leden der schoenmakersgilde, die in 1502 te Mechelen werd opgericht.¹¹ Hymans vermoedt dat de Bethanië-prent naar de zelfde schroot-methode vervaardigd werd door de zelfde meester.

De studie van de Bethanië-prent werd hernomen door H. Cordemans de Bruyne¹², die ze evenwel *gravure sur bois* noemt, zoals dit ook nog sindsdien gebeurde. We menen evenwel dat Hymans gelijk heeft op dit punt: het procédé is wel ontleend aan de houtsnede, maar zo uitgevoerd als dit alleen op metaal kan gebeuren.

Intussen vond H. Bradshaw¹³ in Ms. G 6 uit de bibliotheek van het St. John's College te Cambridge een variante van de mechelse Bethanië-prent: een kopergravure, gereproduceerd als Pl. 6, p. 248¹⁴, met het onderschrift: *Ex Bethania prope Mechliniam traditur pressa*, maar getekend GM. Daar hij bij Hyman geen reproductie van het schrootblad vond, kon hij alleen uit de beschrijving er van geen oordeel over de onderlinge verhouding van afhankelijkheid vormen¹⁵. Welnu wanneer men al kennis van deze degelijke studie kreeg¹⁶, heeft men het intussen als 't ware vanzelfsprekend gevonden, dat de kopergravure uit Cambridge een kopie moest zijn¹⁷.

(11) Reproductie bij Hymans, *o.c.*

(12) In artikel vermeld p. 42, n. 6.

(13) Bekendgemaakt in *On two engravings on copper by G.M., a wandering Flemish artist of the 15-16th century*, opgenomen in zijn *Collected Papers*, Cambridge, 1889, p. 248-252.

(14) De gravure is ingeplakt in een hs., dat een diets getijden- en gebedenboek is met een kalender uit het Bisdom Luik, wat bovendien door andere namen bevestigd wordt. Geschreven 15e of begin 16e eeuw.

(15) Hij zegt: 'I am not in a position to say which is the original and which is the copy' (*a.c.*, p. 249).

(16) Het geeft wel te bedenken als we lezen bij W. Godenne: 'H. Cordemans, que nous avons interrogé à ce sujet, ne nous a pas caché sa stupéfaction car, disait-il, j'ai fait 9 ans de stage à Londres, je n'ai jamais appris l'existence de pareille gravure et au contraire un expert anglais est venu à l'époque, étudier à Malines la gravure et ma collection sans jamais me parler d'une épreuve similaire à Cambridge' (*a.c.*, p. 64). Dat was nog in 1945...

(17) Wel lijkt W. Godenne de enige te zijn, die deze kopie met argwaan heeft bekeken, zoals blijkt uit zijn kritische bemerking: 'permettez-nous de dire immédiatement: l'une est une xylographie et l'autre, celle de Bradshaw, une gravure à la pointe sèche. Il était aisé de se procurer une reproduction de la planche d' Aug. de Bruyne, puisqu'on en parlait depuis 1860... La planche Bradshaw est naïvement gravée et le copiste, pour son malheur, reprend la même faute de lecture du mot Celidomus, mot mal lu depuis l'origine et qu'il reproduit avec l'erreur parue dans l'ouvrage de H. Hymans... Que cette copie soit une mystification, nous n'osons pas le croire' (*a.c.*, p. 64-65). Ongetwijfeld schiet S. zijn doel voorbij, wanneer hij het woord mystificatie ook maar vernoemt.

Welke is evenwel de verhouding tussen het schrootblad (= S) en de kopergravure (= K)? Wanneer we beide prenten onderling nauwkeuriger vergelijken, zijn er wel enkele punten, die ons onderzoek in een bepaalde richting moeten sturen.

a. Er zijn vooreerst de woorden, die de voorstelling verklaren. Op S zijn alle woorden op banderollen aangebracht, terwijl ze in K rechtstreeks op het vlak van de plaat voorkomen. Indien GM kopieert, ziet men niet onmiddellijk een reden, waarom hij zou veranderen. Indien de verhouding andersom is, vermoedt men dadelijk dat de etser van S de spreukbanden aanwendt als het enige middel om een wit als achtergrond te bekomen.

b. In K heeft GM bij de tekening van het venstertje in de bovenhoek rechts het perspectief niet onderhouden. In S is het perspectief verantwoord aangebracht. Indien GM kopieert, zou het dwaas zijn, dat hij een perspectieffout zou inbrengen. Men begrijpt daarentegen zeer goed dat een kopiïst een fout verbetert.

c. De achtergrond boven aan is afgesloten door een dak met 3 kanteeltorentjes; de zijkant rechts door een zijbouw (boven de belendende keuken). GM tekent bovendien links van het dak nog een huisgevel, waardoor het perspectief met de rechterhoek goed uitkomt en het dak zijn juiste perspectief krijgt. S heeft de proporties enigszins veranderd zodat de tekening gevat ligt tussen de 2 kolommen en de linkse gevel die aldus geen tegenhanger heeft.

d. Er is ten slotte de naam *Celidomus* bij S en *Cedomus* bij GM. Wilt men in *Celidomus* een *Celi domus* herkende, leek dit een doorslaggevend argument voor zijn authenticiteit te verschaffen¹⁸. *Cedomus* moet dan wel de verre gaande graad van aberratie aangeven, zowel van de copist als van allen, die hem zouden willen voorrang gunnen. Deze stellingname roept evenwel enkele bedenkingen op. Vooreerst de naam is wel in één woord geschreven: het kan dus nooit als *Coeli Domus* verstaan worden (zo wat als synoniem van het hoger staande *Castellum Marthe*). Het is een persoonsnaam zoals bv. *Lazarus*, waaronder het staat. Bovendien moet men lezen resp. *Celidonius/Cedonius* (wegens de afkorting *us* is de punt boven de *i* weggevallen). Ten slotte is historisch de persoonsnaam *Celidonius* in dit verband onbekend; des te vaster staat de vorm *Cedonius*. We hebben maar de in de Middeleeuwen gezaghebbende *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine (op het feest van Maria Magdalena) te raadplegen, om te lezen:

Erat autem tunc temporis¹⁹ cum apostolis beatus Maximinus unus de

(18) Vgl. H. Cordemans de Bruyne, *a.c.*, p. 20, n. 1; W. Godenne, *a.c.*, p. 65 en n. 3.

(19) *Nl. na de Hemelvaart des Heren en de 'deylinge der apostelen'*.

.lxxij. discipulis: cui a beato petro beata Maria magdalena fuerat commendata. In hac igitur dispersione beatus maximinus maria magdalena Lazarus frater eius *Martha* soror ipsius. et martilla²⁰ pedissequa marthe necnon et beatus *Cedonius*, qui cecus a nativitate extiterat sed a domino fuerat illuminatus. omnes hij insimul et plures alij christiani ab infidelibus navi impositi ut omnes simul submergerentur. divino tamen nutu marsiliam deveniunt...²¹.

Geen objiciënt zal nu doen geloven, dat GM de fout *Celidonius* zal verbeterd hebben. Maar men begrijpt zeer gemakkelijk dat een copist uit de *e* met bovenstaande krol van *Cedonius* bij GM een *eli* gegist heeft.

Deze laatste beschouwing, samen met de voorgaande indicia, die nog aangevuld zouden kunnen worden, geeft wel een voldoende zekerheid aan onze stelling, dat het schrootblad naar de gravure van GM werd nagetekend, en niet omgekeerd. GM heeft voorrang chronologisch en artistiek, al zullen we zijn kunst niet overschatten.

We weten niet wie de schrootprent vervaardigd heeft. Al werd zij, zoals de kopergravure van GM, op de 'drukkers' van het Bethanië-klooster afgetrokken en van daar uit verspreid, zien we daarin geen reden, om de copist er van onder de zusters van het klooster te zoeken, maar onder de leken-kunstenaars die zoals GM zelf hun kunst ten dienste stelden van vrome kringen. GM, die door zijn bekendheid van kopergravures in en buiten Mechelen de aandacht der zusters gaande gemaakt zal hebben, kreeg aldus van hen de opdracht, om het symbool van hun kloosterideaal in beeld te brengen, wellicht naar een bestaande schilderij of miniatuur, waarop het evangelisch-legendarisch toneel van Jezus bij Martha en Maria te Bethanië afgebeeld is en die GM bij zijn gravure blijkens haar picturaal en architectonisch karakter geïnspireerd zal hebben²².

Beide prenten, de kopergravure en het schrootblad, mogen wij dus aanzien als authentische voortbrengselen van de prentdrukkers van Bethanië, die we niet nader kunnen dateren²³. Van deze twee

(20) Deze grafie, tov. *Marcella*, laten we nu maar ongemoeid.

(21) Volgens de druk van Keulen, de Homborch, 1478 (Zie *Polain*, nr. 2189), p. 161r.

(22) Verheyden heeft in dit verband volgende belangrijke nota: 'Bij het einde van de 15e eeuw had de kloosterkerk een gebeeldhouwde altaartafel met een dergelijke voorstelling van Bethanië; sedert 1515 had de refter een muurschildering met hetzelfde onderwerp (in *Mechelen de Heerlijke*, p. 501).

(23) Vermelden we nog, evenwel buiten het kader van ons onderzoek omtrent GM, als eveneens afkomstig uit Bethanië, de vroege houtsnede, een pieta voorstellend, bewaard in het Rijksprentenkabinet te Brussel (S IV 14848): Maria, geflankeerd door S. Jan en M. Magdalena, beweent Jezus van het kruis afgenomen; kruis op de achtergrond, gebouwencomplex in de verte; kader van loofwerk, bloemen en vogels; gekleurd geel, rood en blauw; met de legende: *Tonser liev. vrouwen se*

is het werk van GM 'origineel', al hangt het zelf van de traditionele voorstellingen af.

3. De dendermondse Katharina-prent GM.

Terwijl de Gregorius-mis van GM ongelocaliseerd is en de Bethanië-gravure in Mechelen thuishoort, voeren de andere werken van GM ons naar Dendermonde. m.n. naar het Birgittinessenklooster Maria-Troon, aldaar sinds 1465 gesticht. Bemerken wij echter vooraf, dat deze verbinding Mechelen-Dendermonde niet toevallig kan zijn. In Mechelen buiten de Nonnenpoort aan de Dijle immers werd een birgittinessenklooster onder den naam *Thabor* gesticht in 1459 door de zusters uit Sluis²⁴. Wanneer we nu GM, wiens werk in Mechelen we reeds kennen, ook zien werken voor de dendermondse birgittinessen²⁵, ligt het voor de hand aan te nemen, dat de mechelse Thabor-zusters daarin bemiddeld hebben.

In zijn reeds genoemd opstel vermeldt H. Bradshaw, hoe hij in een exemplaar van de *Horae ad usum Sarum*, gedrukt door W. de Worde, ca. 1494, te Westminster, bewaard in de bibliotheek van het *Lambeth Palace* te Londen, 3 nederlandse gravuren vond, w.o., bij f. 65a bijgeplakt, een prent, die S. Katharina van Vadstena, door twee engelen gekroond, voorstelt, met het onderschrift

S. Katharina de swetia filia S. birgitte
GM
Ex tenera munda

Van deze prent geeft hij een reproductie (p. 88), zoals ook I. Collijn, o.c., Pl. XX (bespreking p. 81-2).

Naast deze prent in Cambridge vinden we de Katharina-gravure vermeld door J. Van der Linden in *Le pèlerinage de Notre-Dame (Manuscrit avec Enluminures) Le graveur GM in Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, 22, 1908, 403-423, vooral p. 418 s., met reproductie Pl. XVI²⁶. In hoofdzaak komen beide pren-

betenie. Zie *Prentenkabinet, 1930-1960, Dertig jaar aanwinsten*, Brussel, 1961., p. 27, n. 1, die vermeldt *Anonymus - Laatste kwart 15e eeuw; 110 x 80 mm*. Reproductie bij L. Lebeer in *Mechelen de Heerlijke*, p. 455, die dateert 'bezwaarlijk vóór het einde der XVe eeuw (*ib.*, p. 456).

(24) Zie in *Mechelen de Heerlijke* een algemene beschrijving en een afbeelding van Thabor, p. 647; over het boekenbezit van Thabor zie *ib.*, Pr. Verheyden, p. 487.

(25) Zie de literatuur over deze stichting opgegeven, hiervoren p. 7, n. 11.

(26) In dit artikel beschrijft dhr. Juliaan Van der Linden uitvoerig, maar weinig kritisch-objectief, een hs., dat in zijn bezit was. Het bevat in hoofdzaak een 'Onser liever vrouwe pelgrimie' waarvan we een ander hs. bezitten in hs. 21714 der KB. te Brussel, waarover wij een studie voorbereiden. Daarom willen we bij deze gelegenheid navraag doen bij de lezers, of iemand ons iets kan mededelen over het hs.

ten overeen; maar wanneer men ze nauwkeuriger vergelijkt, ziet men onmiddellijk allerlei verschillen. Het metselwerk met de torenspitsen aan de horizon (in het midden van de voorstelling) is in de Cambridge-prent (= C) zeer scherp, rechtlijnig weergegeven; in de brusselse (= B) zeer grof en in gebogen lijnen. De engelfiguren zijn in C net getekend; in B worden allerlei lijnen door stippeltjes en streepjes weergegeven. De bloemen in de voorgrond en in de omlijsting zijn in C fijn en zacht afgewerkt; in B is alles vergrofd. Speciaal de bloempot achter de heilige is in C nauwkeurig afgelijnd; in B is dit zonder meer een belachelijk kinderkrasje geworden. Daarom kunnen wij in B alleen maar een slechte kopie van C zien, waarmee de oorspronkelijke auteur GM niets meer te maken heeft.

De Katharina-prent vond bovendien haar weg en verspreiding in Noord-Nederland langs de verbindingslijnen van de birgittinessenkloosters. Maria-Troon te Dendermonde was immers in 1465 gesticht van uit Mariënwater (= Coudenwater) onder Rosmalen bij 's Hertogenbosch²⁷. Welnu, zoals P. Kruitwagen zegt: 'Henkel²⁸ reproduceert een prentje dat stellig afkomstig is uit Mariënwater, of dat, naar de bloemenrand te oordelen, althans is vervaardigd door de Leidschen graveur, die te of voor Mariënwater werkte. Het stelt voor de H. Catharina van Zweden, en draagt als onderschrift: « S. katharina de swetia filia S. birgitte ». Deze hout-snee is echter een getrouwe copie van een kopergravure, vervaardigd door den meester G.M., die te Dendermonde voor Maria-Troon werkte²⁹. Over het werk van den Leidschen houtsnijder, dat zwaar gekleurd is, en er op de reproductie dus niet bijzonder smakelijk uitziet, valt moeilijk een oordeel te vellen, zoolang men het oorspronkelijke niet gezien heeft. Maar toch kan men zonder vermetelheid zeggen, dat zijn prestatie ver ten achter staat bij die van den bekwamen kopergraveur. Vooral de bloemenrand die bij G.M. fijn is en elegant, is bij den Leidenaar onbeholpen en zon-

van dhr. J. Van der Linden uit Brussel (1848-1911) (zie levensbericht in de *VAKVA*, 1919-20, p. 268-275; E. De Seyn, *Dictionnaire biographique*, Brussel, 1936, II, 2026-27: naar vriendelijke mededeling van Dr. Prof. Van Eeghem), dat wij tot nog toe vruchteloos zochten en dat ons zo waardevol lijkt zowel wegens de tekst-inhoud als om zijn prentjes, waaraan dhr. Van der Linden wel bijna alleen waarde hechtte.

(27) Over Mariënwater zie Dion. Mudzaert, *Oorsprong, begin ende vervolgh van het ghehoof... in onse Nederlanden* (in zijn *Generale Kerckeliicke Historie*, II, *Antwerpen*, 1624), p. 228. Verdere literatuur bij M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, Amsterdam, 1941, II, p. 163.

(28) Zie M.D. Henkel, *Holzschnitte, Metallschnitte, Kupferstiche in holländischen Sammlungen*, Straatsburg, 1918.

(29) Als we goed zien, is zij nagetekend naar de Londense prent, en niet volgens de copie, waarover wij hiervoren spraken: de hout-snee is immers scherper en zuiverder in de lijnen dan de copie...

der veel smaak, vooral dààr, waar hij zijn model moest loslaten, en in plaats van een zwierigen spreukband met: *Ex tene G.M. ramunda* » een vrij zinlooze combinatie van bloemen met wat prei-blaren heeft neergeprutst' ³⁰.

Hieruit blijkt alvast, dat de kopergravure van GM goed bekend en gegeerd is geweest: de enkele sporen, die wij konden ontdekken, wijzen evenwel op een nog ruimere verspreiding in Zuid-Nederland, maar ook ver daarbuiten.

4. De dendermondse prent met Christus tronend tussen Birgitta en Katharina.

Een bijzondere aandacht verdient een gekleurde kopergravure, bewaard in de KB. te Stockholm, waar ze eerst door Klemming werd ontdekt. Deze is een voorstelling van Christus in vol ornaat zetelend op een troon, in zijn handen 'n boek en 'n werelddbol houdend, omgeven links door S. Birgitta met staf en (visioen- en regel-?) boek, rechts door S. Katharina met staf, hert en lelie. Op het bovenplan meerdere bandspreuken, die een gesprek tussen de drie figuren weergeven. Onderaan lezen wij: *Ex Teneramūda birgitta traditur pressa*.

Met zekerheid weten we dus, dat deze prent uit Dendermonde stamt. Zomin Klemming als Collijn ³¹ aarzelt evenwel, ze bovendien toe te schrijven aan de onbekende meester GM ³². Van onze kant durven we niet zo affirmatief zijn. We vermoeden immers dat wij hier slechts te doen hebben met een latere copie van een oudere kopergravure met de zelfde voorstelling, die wel verspreid

(30) Zie *Nederlandsche prenten uit de 15e eeuw in Het Boek*, 12, 1923, 193-206; 13, 1924, 39-62; onze aanhaling p. 45-46. Over Kruitwagen's hypothese (passim) over de leidse houtsnijder uit/voor Mariasterre, Mariënwater enz. moeten wij hier niet verder uitweiden. Over andere prentjes uit Mariënwater en Maria-Sterre, zie Kruitwagen, *a.c.*, p. 44s.; A. Spamer, *Das kleine Andachtsbild*, München, 1930, p. 33.

(31) Zie literatuur over en reproductie van deze prent bij I. Collijn, *o.c.*, p. 75-77, PL. XIX.

(32) Dit oordeel wordt overgenomen door A. Spamer, wanneer hij aangaande de Bethanië-prenten zegt: 'Ist so dieses Blättchen allem Anschein nach im Kloster selbst (= Bethanië te Mechelen) gedruckt, so kann es doch von keiner der dortigen Schwestern gezeichnet oder geschnitten sein, da wir von dem gleichen Monogrammisten auch zwei in dem Birgittinerinnenkloster *Marienthron in Dendermonde* gefertigte Kupferstiche mit dem verwandten Vermerk « *Ex teneramūda birgitta traditur pressa* » besitzen: eine Christus zwischen der Hl. Birgitta und ihrer Tochter, der Hl. Katharina von Vadstena, sowie eine Darstellung der Letzteren allein, von zwei Engeln gekrönt' (*o.c.*, p. 32-33). De vraag, die A. Spamer hier meteen aanraakt, nl. of Dendermonde ook een eigen *prentdrukkers* bezat, zal afhankelijk moeten gesteld worden van de aard van het scriptorium, dat aldaar gevestigd was. Zoals de schrijver in deze bladzijden meermalen laat uitschijnen, moeten dergelijke vermeldingen op de prentjes met een zekere kritiek onderzocht worden (zie volgende noot). Wellicht zal de studie van L. Indestege ons inzake Dendermonde het gewenste licht brengen.

zal geweest zijn van uit Dendermonde en getekend met GM, zoals we dit uitdrukkelijk voor de Katharina-prent zagen. Veel lijkt o.i. er op te wijzen, dat deze prent geen authentisch werk van GM kan zijn. Wij onderkennen wel de zelfde factuur als in de gesigioneerde Katharina-prent uit Cambridge. Maar het verschil in afwerking tussen deze twee is van de zelfde aard als het verschil tussen deze Cambridge- en de brusselse prent: het verraadt de hand van een minder knappe copist. In de zelfde richting wijst het feit, dat wij de boog-omraming en de bloem- en loofversiering in de randen, beide wel karakteristiek voor GM, hier missen.

Met dit al hebben wij in deze gravure een nieuw bewijs voor de werkzaamheid van GM in Dendermonde en voor zijn uitgebreide bedrijvigheid op het gebied van de birgittijnse ikonografie. We zien hoe het werk van GM, dat blijkbaar een afgerond geheel van birgittijnse ikonografie omvatte, al of niet gesigioneerd, rechtstreeks of in copieën, van uit Dendermonde en over de andere birgittinensenkloosters in de Nederlanden en waarschijnlijk ook in de andere landen, een wijde verspreiding heeft gekend. Gevoed door de traditie uit de handschriften, miniaturen en houtsneden, heeft het een eigen stroming in de ikonografie bepaald.

Ten slotte wijzen we nog op de voorstelling van de troon, die in deze prent een centrale plaats inneemt. En dit brengt ons naar de Birgitta-prent uit ons dendermondse hs.

5. *De Birgitta-prent uit het dendermondse handschrift.*

Zo worden wij teruggebracht op het uitgangspunt van ons onderzoek: nl. het dendermondse hs. waarin vooraan de S. Birgittakopergravure is ingeplakt met het inschrift:

*S. birgitta. vā dē ryke nericia. princes
ce. maria. troene te dendermonde*

Zoals wij zagen (p. 3s.), stelt deze prent het probleem omtrent de herkomst van het hs. en omtrent de inspiratie van het behandelde motief.

Wat hiervan ook zij, uit het onderschrift van de Birgitta-prent mogen we met zekerheid afleiden, dat zij van uit Dendermonde verspreid werd³³. Kunnen wij bovendien de prent zonder meer als

(33) Of wij met evenveel zekerheid mogen besluiten, dat het daar ook gedrukt werd en dat het klooster dus over xylografisch materiaal beschikte, durven we zo maar niet beslissen. In dit verband zegt A. Spamer wel: 'Doch liegt es nahe, auch in der Mehrzahl der nur mit dem Namen bestimmter Klöster gezeichneten Bildchen Erzeugnisse einer eigenen Presse zu erblicken, wie etwa auch in jener kleinen * maria * sterre * signierten Darstellung der schreibenden Hl. Birgitta, die dem niederländischen Birgitterinnenkonvent Mariastern in Gouda entstammt' (zie hierover p. 49 s.)... Maar hij vervolgt: 'Immerhin lässt die blöse Namensnennung eines

het werk van onze meester GM aanzien? Hoe verleidend dit ook moge zijn, we durven het niet zonder nieuwe bewijzen aannemen. Allereerst al om het ontbreken van het monogram, dat wij elders niet alleen op zijn authentieke werk, maar ook op copieën vaststelden. Ook de minder gave afwerking bv. van de gezichten, en de vrij late reproductie, waarin de prent tot ons gekomen is, wijzen in dezelfde richting. De Birgitta-figuur vertoont trouwens merkelijke verschillen met die uit de gravure van Christus omgeven met Birgitta en Katharina (bv. hoofd- en kindoek; plooiën van het kleeid enz.).

Daarentegen vermoeden wij wel, dat onze huidige prent op een ons nu onbekende gravure van GM teruggaat. Meerdere trekken uit de Birgitta-prent vinden wij terug op de werken van GM, bv. de engel (vgl. de Katharina-prent, waar we de twee kronende engelen aantreffen); de uitbeelding van de halve muur, van de kantelen met vlaggetjes, van de bovenrand van de muur in zigzaglijn (vgl. Katharina-prent; de Bethanië-gravure uit Cambridge in tegenstelling met de mechelse copie); de boogomraming (vgl. beide voornoemde gravures alsook de Gregorius-mis).

Bovendien bezitten wij een noord-nederlandse houtsnede, die wij als een copie van onze Birgitta-prent van GM moeten beschouwen. Zij vormt een parallel met de Katharina-voorstelling, waarvan we een authentische gravure van GM bezitten én de copie-houtsnede uit Mariënwater³⁴, wijl zij afkomstig is van het birgittinessenklooster Maria-Sterre bij Gouda.

C. Dodgson beschrijft ze aldus :

'The saint sits on a low, wide seat, with a desk at her right hand, where she is writing her revelations on a long strip of parchment, laid across an open book. She is prompted by an Angel, who stands on the seat behind her... Over the desk is an inverted scroll with the inscription *huūt. der. goude*. Right of the seat are the emblems of St Bridget... In the air above are the... three visions... The prent is closed at the top by a rounded arch, with a leaf-ornament in the spandrils. The floor is paved. In the centre of the lower border is a shield, party per pale, three six-rayed stars, dexter and sinister...' ³⁵.

Klosters es noch durchaus zweifelhaft erscheinen, ob ein Blatt im Kloster selbst gedruckt, vielleicht auch dort entworfen und geschnitten wurde, oder ob ein berufsmässiger Formschneider und Drucker es auftragsgemäss diesem Kloster in fertigen Abzügen lieferte' (o.c., p. 33). Vgl. p. 42 n. 32.

(34) Zie hiervoren p. 48 s.

(35) Zie Campbell Dodgson, *Catalogue of Early German and Flemish Woodcuts preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum*, Londen, 1903, 2 dln.; vol. I, p. 88.

Dit alles klopt met de beschrijving, die Verheyden gaf van de dendermondse prent. De spreukband *huut der goude* en het onderschrift *S. birgitta prinsesse van den rijke nericia * maria * * sterre ** geven duidelijk de oorsprong aan, maar wijst tegelijk even duidelijk naar een ouder model³⁶.

Uit het samenlopen van deze gegevens menen we met vrij grote zekerheid te mogen besluiten, dat GM een gesigioneerde Birgitta-gravure vervaardigd heeft, waarvan zowel onze dendermondse kopersnede als de goudse houtsnede afgeleid zijn³⁷.

We mogen wel aannemen, dat GM zelf zich hierbij liet inspireren door wat hij vond in het dendermondse scriptorium, hetzij aan inheems werk, hetzij aan voorstellingen, die afkomstig waren of uit Noord-Nederland of uit Zweden of elders. Een vluchtige vergelijking met Pl. XIII, XIV, XV bij I. Collijn, *o.c.*, is reeds uiterst suggestief in deze richting. Zekere gegevens zijn moeilijk te verstrekken, zolang we de werken niet kunnen dateren³⁸.

Zo krijgen wij een overzicht van het werk van GM. Wat wij samenbrachten, is wellicht vrij bescheiden en beperkt, maar toch waardevol, vooral omdat het een activiteit aanwijst in verschillende centra, die zijn producten over de Nederlanden en daarbuiten wisten te verspreiden: dit op verschillende gebieden der ikonografie. Zo vermoedt men dat hij een bedrijvig vakman moet geweest zijn, die een goede faam genoot en daarom van uit verschil-

(36) Over reproductie van en literatuur over de Birgitta-houtsnede uit Maria-Ster te Gouda zie Kruitwagen, *a.c.*, p. 44 s.; A. Spamer, *o.c.*, p. 32-33.

(37) Uit dit alles blijkt, hoe de birgittinessenkloosters in de Nederlanden als Maria-Troon, Maria-Sterre, Mariënwater een intense activiteit aan de dag legden voor de verspreiding van prenten, houtsneden of gravures, niet alleen evenwel inzake birgittijnse ikonografie, maar in het algemeen. Over dit ruime verband zie het reeds aangehaalde artikel van Kruitwagen in *Het Boek* en het grote werk van A. Spamer. Begrijpelijkerwijs moet hier nog veel detailwerk geleverd worden, om de concrete uitbreiding en invloed hiervan historisch vast te leggen. Meteen moet een onderzoek ingesteld worden naar de verhouding van ikonografie-verspreiding en handschriftvervaardiging en -verluchting door de scriptoria aldaar. Het is bovendien duidelijk, dat ook andere kloosters op dit gebied actief zijn geweest, zoals blijkt uit de indicia daarover bij Kruitwagen en Spamer verzameld. Wij wezen hierboven reeds op Bethanië te Mechelen; over het karmelitessenklooster Troost te Vilvoorde zie n. 40.

(38) Hiernaast zou men nog de verspreiding der Birgitta-prent moeten nagaan in drukken als *The Pilgrimage of Perfection*, Londen, Richard Pynson, 1526 (zie Verheyden, *a.c.*, p. 21, n. 4; E.G. Duff, *The printers, stationers and bookbinders of Westminster and London from 1476 to 1535*, Cambridge, 1906: speciaal het hst. *The printers at London*, pp. 41-71, waaronder 3 vreemdelingen zijn w.o. *Willielmus de Machlinia*. Op dit punt durven wij niet ingaan...); *Boecxken van de ordene van S. Birgitten*, Brussel, Thomas van der Noot, c; 1519 (Zie Kronenberg, nr. 2514, met literatuur). Voor verdere literatuur over Birgitta-drukken en -ikonografie zie de vernoemde werken van G.E. Klemming en J. Collijn.

lende hoeken van het land opdrachten kreeg³⁹. Zo moet zijn werk ongetwijfeld omvangrijker geweest zijn, dan dat wij tot nog toe uit zijn gesigioneerde werken kennen⁴⁰.

Zo kennen wij enigszins zijn werk en zijn kunst. Over zijn persoon valt weinig licht. Hij werkte voor kloosters te Mechelen en Dendermonde. Mag men daaruit besluiten, dat hij aldaar blijvend of tijdelijk woonde?⁴¹ Het is niet uitgesloten maar ook niet bewezen⁴². Toch zouden wij uit het samentreffen van zijn monogram en zijn mechels werk durven aannemen, dat hij zeker te Mechelen geleefd heeft en zelfs mechelaar is. De M uit zijn handtekening spellen wij als Mechelen. Wat kan er schuilen achter G?

(39) Daarom kan men goed de voorstelling aannemen, die zich Bradshaw van GM, destijds en ook nu nog zo weinig bekend, maakte als 'a wandering flemish artist' zoals hij dat in de titel van zijn opstel formuleerde. Des te minder begrijpen wij de gedachtengang van W. Godenne: 'Bradshaw s'est enthousiasmé à tort. Ses qualifications de 'wandering' et 'of the least known' quant au graveur sont aimables' (*a.c.*, p. 65).

(40) Het blijft gewaagd, ongesigioneerde werken aan GM te willen toeschrijven alleen op grond van intrinsieke criteria, zoals bv. J. Van der Linden poogde te doen op basis van zijn beperkt materiaal: 'Ajoutons que plus d'une des autres images enluminées de ce dernier (zijn hs.) ont de frappantes analogies avec la facture de certaines images du manuscrit liégeois. Il en est plus spécialement ainsi de celles que nous avons décrites sous les n°s 5, 8, 11 et sous les n°s 12 et 13' (*a.c.*, p. 420). Hoe gevaarlijk dit is, blijkt bv. uit het geval van zijn nr. 5, dat hij beschrijft p. 412-3 en dat wij gemakkelijk kunnen in parallel brengen met de houtsnede van 'De H. Familie aan het werk', gesigioneerd 'Gheprint tonser liever sueter vrouwen ten troost', herkomstig dus uit het karmelitessenklooster te Vilvoorde (zie literatuur en reproductie bij A. Spamer, *o.c.*, p. 22; p. 33 en Kruitwagen, *a.c.*, p. 47. NB. Voor dit klooster vermelden wij nog de houtsnede in Hs. 4604, der KB. te Brussel [vgl. Van den Gheyn, *o.c.*, III, p. 464-5], voorstellend: Jezus valt onder zijn kruis, met het opschrift: *Gheprint tōser liever vrouwē iē troost*. We menen deze houtsnede niet vermeld gevonden te hebben in de ikonografische literatuur. Het hele handschrift verdient onderzoek).

(41) Dhr. J. Van der Linden, die in 1908 meende de eerste te zijn, om een ge-localiseerde gravure van GM te ontdekken, schreef (*a.c.*, p. 418): 'On sait fort peu de chose des œuvres du maître GM; on ne sait rien de sa personne. Voici que notre document nous renseigne au sujet de son origine, puisque lui-même déclare être 'de Termonde', 'ex Teneramunda'. Iets voorzichtiger is hij p. 420: 'Il était originaire de Termonde ou y séjournait'.

(42) Zie de principiële voorzichtige houding van A. Spamer ter zake, p. 35-36, nr. 32-33.

SLOTBESCHOUWING

Hier willen we onze aantekeningen over het dendermondse handschrift beëindigen. Het resultaat van ons onderzoek moeten wij bescheiden heten. De inhoud van het hs. is niet bijster belangrijk, behalve evenwel het eucharistisch tractaat, dat nadere aandacht verdient, en de anonieme tekst, die een plagiaat uit Roex' *Wijngaert* bleek te zijn. Bovendien hebben wij een vermoeden gekregen van het boekenbezit der dendermondse birgittinessen, wier scriptorium en boekbinderij nadere studie vergt, zoals wij deze van Prof. Indestege willen verwachten. De ingeplakte Birgittakopersnede bracht ons in contact met de nog weinig bekende graveur GM, wiens werk niet te onderschatten valt. Zo blijkt ten slotte dat ieder handschrift, hoe onooglijk of tweederangs het bij eerste inzien ook moge schijnen, ons door nader onderzoek rijk aan suggesties en perspectieven kan worden.

Antwerpen, 1-8-1962.